

Ko e Learning Support Action Plan 2019 ki he 2025

Ko hono Fakahokohoko

Ko e Talateu mei he ongo Minisitā.....	3
Ko e To'oto'o Me'a Lalahi eni 'o e Ngaahi Ngāue ke Fai.....	7
KONGA 1: Ko e hā 'a e tūkunga 'oku tau 'i ai 'i he lolotonga ni?.....	16
KONGA 2: Ko e Tefito'i Kaveinga Mahu'inga ke Fakamu'omu'a ki he ta'u 2019 - 2025	25
Taumu'a Mahu'inga 1: Ko e kau ngāue Learning Support Coordinators.....	26
Taumu'a Mahu'inga 2: Ko hono sivi'i ke sinaki 'ilo 'a e ngaahi fiema'u tokoni ki he ako	28
Taumu'a Mahu'inga 3: Fakalelei'i 'a e tokoni 'i he 'enau kei iiki.....	32
Priority 4: Ko ha ngaahi tokoni 'oku ofe'ingofua ma'ae fānau mo e to'utupu neurodiverse	35
Taumu'a Mahu'inga 5: Ko hono fakahoko 'o e ngaahi fiema'u 'a e fānau mo e to'utupu 'oku mahulu atu 'a 'enau lavame'a (gifted learners)	39
Kaveinga Mahu'inga 6: Ko hono fakalelei'i 'o e ako 'a e fānau mo e to'utupu 'oku ala motuhia pe te nau nofo mei he ako.....	42
KONGA HONO 3: Ko hono ngaahi poupou.....	45
KO E FAKALAHİ MAI (ANNEX) 1: Ko e to'o me'a lalahi 'o e ngaahi tali na'e ma'u mei he ngaahi femahino'aki	50
Ko e ngaahi tefito'i kaveinga	50
Taumu'a Mahu'inga 1: Fakalelei'i 'a e founiga 'oku vakai'i pe sivi'i 'aki 'a e fānau ke 'ilo pe 'oku fiema'u/tonu ke tokoni'i kinautolu	51
Taumu'a Mahu'inga 2: Fakalahi 'a e ngaahi tokoni kehekehe ma'ae fānau mo e to'utupu 'oku nau fiema'u ia ki he 'enau feinga ako.....	51
Taumu'a Mahu'inga 3: Fakalelei'i 'a e founiga 'oku fakahoko ai 'e he Ministry of Education ha ngāue... ..	52
Taumu'a Mahu'inga 4: Fakapapau'i 'oku fakanaunau lahi mo fe'unga lelei 'a e tokoni pea mo hono fakahoko.....	53
Ko e toenga 'o e ngaahi fokotu'utu'u kehe na'e 'asi kotoa hake mo ia.....	53

Ko e Talateu mei he ongo Minisitā

‘Oku fiema’u ‘e he kakai ‘o Nu’usila ha founга fakalele ‘o e akó ke kau atu ‘a e fānau mo e to’utupu kotoa pe ‘i he akó ‘o lava ke nau ako mo lavame’a ‘o tatau ai pe pē koe hā ‘a ‘enau ngaahi fiema’u takitaha. ‘Oku mau faka’amu ke fokotu’u ‘a e founга fakalele ‘o e akó ‘i Nu’usila ke hoko ia ko e tu’ukimu’a taha ‘i māmani pea ko ha faingamālie ia ke ma’u ai ha ‘ū founга pea mo ha ‘ātakai kehekehe ke tuha mo e fiema’u ‘a e fānau pea mo e to’utupu mo ‘enau mātu’a foki.

Ko e toko 1 ‘i he fānau mo e to’utupu ako ‘e toko 5 kotoa pē, te ne fiema’u ‘e ia ha tokoni makehe mo toe lahi ange kae lava lelei ‘ene ako. ‘Oku ala hoko eni koe’uhī ko hano vaivai’anga (disabled), matangata’ā ke ako, faingatāmaki, faingata’āia fakasino pe faka’atamai pe ko ha fa’ahinga tō’onga mo e ‘ulungaanga. Ko e tokolahī ‘o e fānau mo e to’utupu pehē ni (99.5%) ‘oku ako’i pe kinautolu he ngaahi ako’anga he feitu’u ‘oku nau nofo ai pea mo e ngaahi ako tokamu’ā (early childhood) pe ko e kohanga reo.

Pea ko e fānau mo e to’utupu ni ko e konga pe kinautolu ‘o e tūkunga angamaheni ‘o e ‘ātakai ako. Ko hotau fatongia foki ke fakapapau’i ‘oku tuha mo taau ‘a e founга ‘oku fakalele’aki ‘a e akó pea mo ‘enau ngaahi fiema’u. ‘Oku ‘i ai ‘a e fānau ‘e fiema’u ia ke poupou’i mo tokoni’i ma’u pe kinautolu ‘o a’u ki he ‘osi ‘enau akó, koe’uhī ko e tūkunga ‘oku nau ‘i ai, pea ni’ihī ia ko e tokoni ‘e fiema’u pe ‘i ha taimi nounou pe ‘i hono taimi totonu ‘o hangē ko e taimi ‘oku hoko ai ‘a e ngaahi liliu ‘i he ‘enau mo’ui.

‘Oku ‘i ai ‘a e sio mo e faka’amu ‘a e Pule’anga lolotongá ke fakalele ‘a e akó ‘i ha founга ‘oku lava ai ke ‘ilo ‘e he fānau ako kotoa, ‘oku tokanga’i kinautolu mo fakalakalaka pea ‘oku malu’i mo fai ‘a e tokanga makehe ma’a kinautolu. ‘Ikai ko ia pē, ka ‘oku mahino ko e akó ‘oku ‘ikai ‘osi ia ‘i ha taimi ka ‘oku fai ma’u pē pea ‘oku poupoua mo tokoni’i ‘a e fānau mo e to’utupu ‘oku nau fiema’u tokoni fakaako ‘i he taimi totonu, ‘aki ‘a e tokoni ‘oku tuha mo ‘enau fiema’u. ‘Oku mātu’aki mahu’inga ke falala ‘a e fānau akó pea mo ‘enau matu’ā ‘e lava ke nau a’usia ‘a e ola ko ‘ení ‘o tatau ai pe pē ko fē ha ako tokamu’ā pe kohanga reo , ako’anga pe kura ‘oku ako ai ‘a e fānau ni.

‘Oku fai homau tukuingatá ke fakapapau’i ‘oku poupoua mo tokoni’i ‘a e fānau mo e to’utupu ako kotoa ‘oku ‘i ai honau ngaahi vaivai’anga (disabled) ke nau lava ‘o ako mo a’usia ‘enau ngaahi taumu’ā. Kuo mau ‘osi ma’u ha fakamatala mei he tokosi’i, ka ko e tokolahī ‘o kinautolu ko e mātu’ā, ko e ‘asi ‘a e fo’i lea ko e ‘disability’ ‘oku hangē ‘oku fakamamafa’i ai ‘a e ngaahi tōnounou ‘a e fānau. ‘I he ‘ene pehē kuo mau to’o ai ‘a e fo’i lea ‘disability’ mei he ‘ulu’i tohi ‘o e palaní ka ‘e kei hoko atu pe ‘a hono fakataumu’ā ki ai ‘a ‘emau tokanga. ‘Oku fakakau mai mo lalanga ‘i loto ‘i he palaní, ‘a hono poupoua ‘o kinautolu ‘oku ‘i ai ha’ā nau vaivai’anga (disabilities) pea pehē foki mo hono fakahokohoko ‘o e ngaahi ngāue ke fai ki ai. Kuo mau to’o ‘a e fo’i lea ‘disability’ mei he ‘ulu’i tohi ka ‘oku ‘osi mahino kiate kimautolu ‘oku ‘i ai ‘a e tokolahī ‘i he fa’ahinga ‘oku nau mo’ua ‘i ha vaivai’anga, ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku nau ongo’i ai ‘oku nau

ta'ekakato, ka ko hono fakahā pe ke fakatokanga'i kinautolu pea mo e kehe ange 'a 'enau fiema'u.

'Oku mau tali lelei ke mau fengāue'aki mo ha ni'ihi ke fakamahino lelei ange 'a e ngaahi lea 'oku taau ke mau ngāue'aki 'i hono fakamatala'i 'a e ngāue mo e fokotu'utu'u 'oku mau loto ke fakahokó, 'i ha founa 'oku ne fakafaingofua'i ai 'a hono fakahū mai ha tō'onga ngāue 'oku fo'ou.

Ola 'uluaki eni 'oku fiema'u mei he New Zealand Disability Strategy: "ke ma'u ha ako tu'ukimu'a mo a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'o 'emau feingá, 'i he lolotonga 'o 'emau mo'ui". Ko e palani ko ia 'oku ui ko e Learning Support Action Plan ('a ia ko e Action Plan ko 'eni) te ne fakaivia ange ai 'a e poupou'i 'e he 'emau ngaahi ngāue ki he akó, 'a e ola ko 'ení, pea te ne uki ai kinautolu ke fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'oku fiema'u ke fai 'o fakatatau ki he felotoi 'o e United Nations Convention on the Rights of Disabled Persons.

'E tukuingata 'a hono fakapapau'i 'oku fakamahu'inga'i 'a e kaveinga Maori 'o e mātauranga pea mo e ngaahi 'ilo kehe pe, pea ke faka'apa'apa'i 'a e vivili 'a e Pule'anga ni ke fai honau ngaahi fatongiá 'o fakatatau ki he Talite 'o Waitangi koe'uhì ke potupotumālie 'a hono tufaki 'o e ngaahi faingamālié pea mo hono ngaahi olá ma'ae kakai Maori. 'Oku 'osi mahino pe 'a e fiema'u ke malu'i 'a e koloa mahu'inga 'o hangē ko e lea Maori pea pehē foki mo e fatongia kaitiakitanga (guardianship) 'a e iwi. Pea 'oku mahu'inga 'i hono fakahoko e ngaahi fatongia ni ke fai 'aki ia 'a e kaveinga mo e taumu'a 'o e Te Ao Māori.

'I he 2016 na'e 'i ai 'a e kōmiti fekumi 'a e Falealeá na'e ui ko e Support for Children and Young People with Dyslexia, Dyspraxia and Autism Spectrum Disorders ke vakai'i 'a e me'a 'oku hokó pea mo e ngāue 'oku fai ke tokonia 'a kinautolu 'oku nau mo'ua 'i he ngaahi faingata'a'ia ni 'i he akoteu (Primary Schools) pea mo e ngaahi kolisi mo e ako ma'olunga (Secondary Schools) foki. Na'a mau fanongo ai 'oku fetomokaki mo kehekehe 'a e ngaahi founa 'oku fai'aki 'a hono tokoni'i 'o e fānau akó koe'uhì ko 'enau mo'ua 'i he faingata'a'ia ni. Pea ko e pōto'i ngāue mo e me'a 'oku malava ke fai 'e he kau faiako, kau ngāue tokoni ki he kau faiakó pea mo e kau mataotao 'i he mala'e ni na'e hā mai 'oku toe fetōkehekehe'aki mo ia.

Na'e hā mei he lipooti 'a e kōmiti 'a e Falealeá 'a e mahu'inga 'o hono fakalelei'i 'a e poto'i ngāue 'a e kau faiakó pea ke sinaki 'ilo 'a e ngaahi fiema'u makehe ki hono ako'i kinautolu 'oku nau mo'ua he ngaahi faingata'a pe vaivai'anga ni. Na'e toe fakahā 'i he lipooti ni 'a e fiema'u ke toe fakalelei mo fakalahi 'a e ngaahi tokoni mo e ngāue ke fai ma'ae fānau pea mo e to'utupu na'a nau ngali ma'u 'a e tūkunga mo'ui ni 'o ala lava ai ke motuhia 'enau ako pea pehē foki mo ha'a nau māvae mo e mātu'a pea mo e fāmili foki.

'Oku toe tānaki atu ki he ngāue na'e fai 'e he kōmiti 'a e palani ngāue (Action Plan) ko 'eni 'a ia na'e fokotu'utu'u 'aki ia 'a e ngaahi fakakaukau na'e ma'u mei he laui mano na'a nau kau mai ki he polokalama fepōtalano'aki ko e Kōrero Mātauranga Education Conversation. Na'e ma'u ai 'a e ngaahi fakakaukau mei he fānau iiki, to'utupu, mātu'a mo e kau tauhi fānau, iwi, kakai Maori,

kakai Pasifika pea mo e kakai ko honau tupu'anga ko e ngaahi fonua muli fakataha mo kinautolu 'oku 'i ai honau vaivai'anga pe faingata'a'ia kae'uma'ā kinautolu 'oku 'i ai 'a 'enau fiema'u tokoni makehe ki he 'enau ako. Na'e lava foki 'e he kau faiako, kaiako, kau taki pea pehē mo kau mataotao he akó 'o vahevahe mai 'a 'enau taukei ngāue pea mo 'enau fakakaukau ki he kaha'u.

Na'e fai 'e he potungāue Ministry of Education ha ngaahi fakataha mo ha alēlea (consulted) fekau'aki mo hono fa'u 'o e Disability and Learning Support Action Plan 'i he 2018 'o ma'u mei ai ha ngaahi fokotu'u mo e fakakaukau ki hono lelei 'o e ngaahi ngāue na'e teu ke fai, pea mo e founга fakahoko 'aki ia 'i he kaha'u. Ko ia ai ko e Action Plan ko 'ení, 'oku fokotu'utu'u atu ai hono fakalelei'i 'o e ngaahi tokoni pea fakataha ia mo e ngāue 'oku lolotonga fai 'i he Learning Support Delivery Model, ke lava ai fakahoko 'a e ngaahi tefito'i faka'amu na'e fiema'u 'e he kōmití ke fakahoko.

'Oku lahi e ngaahi ngāue 'oku fai 'i hono fakalele 'o e ako pea mo e ngaahi va'a ngāue kehe pē ke tokoni'i e ngaahi tōnounou na'e 'ohake 'i he alēlea mo e femahino'aki (consultation) na'e fai. 'Oku mau faka'ilonga'i 'a e 'uuni kaveinga 'e 6 ke hoko ia ko e uho 'o e ngaahi me'a 'oku totonu ke fai ke hiki'i ai ki 'olunga 'a hono poupou'i 'o e ako 'oku fai 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai. Pea ko 'eni kotoa:

1. ko hono fokotu'u ha Learning Support Coordinators 'i he ngaahi ako mo e kura
2. ko hono sivi ke mu'aki 'ilo kei taimi 'e he kau faiakó 'a kinautolu 'oku nau faingata'a'ia mo e ngaahi tokoni ke fai ma'a kinautolu
3. fakalahi ke toe mālohi ange 'a e ngaahi tokoní pea ke sinaki fakahoko leva
4. ke toe fakalahi mai pea ke fakafaingofua'i 'a hono poupou'i 'o e fānau mo e to'utupu neurodiverse 'oku nau faingata'a'ia
5. fakalahi 'a e ngaahi ngāue ke poupou mo tokoni'i 'a e fānau mo e to'utupu 'oku mahulu atu 'a 'enau lavame'a (gifted)
6. fakalelei'i 'a e founга ke ako'i 'aki 'a e fānau mo e to'utupu 'oku hā mai te nau ngali nofo pe hola mei he ako.

Ko e Action Plan ko 'ení, 'oku fakamahino ai 'a e ngaahi ngāue kehe 'i he fakalele 'o e akó pea mo e ngaahi potungāue kehe 'a e pule'anga 'e tokoni ki hono poupou'i 'a e fānau mo e to'utupú ke nau ako pea ke malava 'o fakahoko ia 'i he founга 'oku tuha mo taau pea mo e ngaahi fiema'u 'a e tokotaha ako takitaha 'o fakatatau ki honau mālohinga, fiema'u, lea pea mo e tō'onga pe 'ulungaanga tukufakaholo (culture).

Ko e palani ko 'ení 'e toutou vakai'i ma'u pe ke fakalelei'i mo fakafo'ou. 'E fokotu'u mo fakahokohoko lelei 'a e ngaahi ngāue ke faí pea 'e fakahū māmālie mai ha ngaahi liliu. 'E 'i ai ha

ngaahi me'a ke fai 'oku 'ikai ke hā atu henī ka 'e toki mahino mai ia lolotonga 'a hono fakahoko e ngāue.

'E fai 'a homau tukuingatá ke taki 'a e ngaahi fakalelei 'e fiema'u ke fai 'i hono fakalele 'o e akó koe'uhī ke 'inasi ai 'a e kotoa 'o 'etau fānau mo e to'utupu foki.

Kia ora, kia kaha, kia manawanui, huihui tātou katoa.

Hon Chris Hipkins

Minister of Education

Hon Tracey Martin

Associate Minister of Education

Ko e To'oto'o Me'a Lalahi eni 'o e Ngaahi Ngāue ke Fai

Lolotonga 'a e ako 'a e fānau, ko e toko 1 mei he toko 5 kotoa pē 'iate kinautolu te nau fiema'u ha tokoni makehe ange koe'ahi kae lava lelei 'enau feinga. 'Oku 'osi mahino pea 'oku tali 'e he tokolahi 'a e fiema'u ke fakalelei'i 'a hono tokoni'i 'o e fānau mo e to'utupu 'oku 'i ai 'a honau vaivai'anga (disabled) pea mo kinautolu 'oku nau fiema'u ha tokoni makehe 'i he ako. 'Oku 'osi mahino 'a hono tali 'e he tokolahi 'o kinautolu 'oku nau fakalele 'a e akō 'a e ngaahi me'a 'oku totonu ke fakamu'omu'a hono faí ke toe fakalakalaka ai pe ki mu'a.

Ko e Ngaahi Fakakaukau 'e Tataki'aki 'a e Liliu.

'I he 2016 na'e fokotu'u ange 'e he kōmiti 'a e Falealea ha ngaahi fakalelei ke fai koe'ahi ke 'ilo'i pau mo poupou'i 'a e fānau mo e to'utupu 'oku nau fai'ngata'a'ia tupu mei he dyslexia, dyspraxia, pea mo e autism spectrum disorders. Ko e taumu'a 'o e fakafehu'ia mo e fekumi 'a e kōmiti ni, ko hono vakai'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi tokoni ki he fānau akoteu mo e ngaahi kolisi 'oku nau fiema'u ha ngaahi tokoni makehe koe'ahi ko e dyslexia, dyspraxia mo e autism spectrum disorder.

'I he aofangatuku 'a e kōmiti Falealea, na'a nau pehē ai 'oku fiema'u ke to e lahi ange 'a e ngāue ke fai koe'ahi ke:

- fakalelei'i 'a e taukei mo e poto'i ngāue 'a e kau faiakó ke nau lava 'o matali e ngaahi fiema'u tokoni makehe mo kehekehe ange
- ke sinaki 'ilo'i 'a e ngaahi fiema'u ako makehe 'a e fānau mo e to'utupu ko ia
- ke fokotu'u mo ngāue'aki ha founa tokoni mo poupou 'oku ofe'ingofua holo mo fakatuha ki he ngaahi fiema'u 'a e fānaú mo 'enau mātu'a, 'o tautefito kia kinautolu 'oku 'ikai lava ke nau ma'u tokoni 'i he lolotonga ni pea ko 'enau ngaahi fiema'u 'oku 'ikai ke lava ke fakalato pea 'e ala hoko ai ha'a nau nofo pe motuhia 'enau ako.

Kuo lahi fau 'a e ngaahi founa na'e fai'aki 'a e fefakataha'aki mo e femahino'aki 'o mau 'ilo mei ai 'a e vivili ko ia ke fakamu'omu'a 'a e:

- fokotu'u ha lakanga tu'upau 'i he ngaahi ako'angá ke fakapapau'i 'oku ma'u 'e he fānau 'a e tokoni te nau fiema'u
- sinaki 'ilo 'i he 'enau kei iiki 'a e ngaahi tokoni 'oku fiema'u ke fai ma'a kinautolu, pea ke tōmu'a 'a hono fakahoko pea ke kau ai 'a e giftedness, dyslexia and dyspraxia
- fakalelei'i hono ako'i mo fakanaunau 'a e kau faiakó pea mo kinautolu 'oku nau fakalele 'a e akō ke nau lava 'o fakahoko e ngaahi fatongia ki he fānaú pea mo e to'utupu kotoa
- fakalelei'i pea mo e tokoni ma'ae fānau mo e to'utupu 'oku nau faingata'a'ia fakaako koe'ahi ko e dyslexia, dyspraxia, autism spectrum disorder pea mo e ngaahi fiema'u tokoni kehe 'a ia 'oku 'ikai lava ke ma'u ia mei he polokalama Ongoing Resourcing Scheme.

Ko hono fakanounou ‘o e fakamā’opo’opo e ngaahi fokotu’utu’u na’e fakahoko mai ki he potungāue Ministry of Education ‘oku ‘oatu ia ‘i henī ‘o faka’ilonga’i ko e Annex 1. Ko hono kotoa ‘o e fakamā’opo’opo ‘o e ngaahi fokotu’utu’u ko iá ‘oku ma’u atu ia ‘i he uepisaiti:

<https://conversation.education.govt.nz/conversations/learning-support-action-plan>

Ko e Tānaki mo e Fakalahi atu ‘i he funga ‘o e ngaahi liliu ‘oku lolotonga hoko pe a mo e ngaahi fokotu’utu’u ngāue fo’ou

Ko e Learning Support Action Plan (Action Plan) ‘oku fakatahataha’i kotoa ki ai ‘a e ngaahi me’ā ne fakahoko mai ki he Potungāue mei he ngaahi va’a ngāue kehekehe ‘i he mala’e ‘o e ako pe a mo e engaahi ako tokamu’ā pe a mo e me ngā kōhangā reo, ngaahiako’anga pe a mo e kura. ‘Oku ne toe langa’i ‘aki ia he funga ‘o e Learning Support Delivery Model na’e fokotu’u ‘i he ngaahi fakakaukau mo e loto ‘o e kau tauhi fānau, mātu’ā, whanau, kau faiako mo e kau fakafofonga ‘o kinautolu ‘oku ‘i ai ‘a honau vaivai’anga (disability) na’e fai ‘i he 2015 mo e 2016.

Ko e Learning Support Delivery Model, ko e mōtolo (model) ia na’e fokotu’u ia ‘o ne fakataha’i kotoa ‘a e ako tokamu’ā, mē nga kōhangā ngaahiako’anga pe a mo e kura, va’a ngāue kehekehe pe ‘a e pule’angā pe a ke nau vakai’i mo tokoni’i ‘a e ngaahi faingata’ā’ia ‘a e fānau mo e to’utupu. ‘E fokotu’u ‘a e mōtolo ni ‘i hono ngaahi tūkunga kuo a’u ki ai ‘a hono fakahoko, ‘i he ngaahiako’anga ‘i Nu’usila ni ‘i he faka’osi’osi ‘o e 2019.

Ko e Action Plan ko ’enī ‘oku langa’i ia ‘i he funga ‘o e ngaahi tokoni fo’ou ma’ae fānau’ pe a mo e to’utupu na’e kamata’i ‘i he 2017 pe a mo e ngaahi fakanaunau fo’ou ‘i he poupou ki he polokalama ni, ‘o kau ai ‘a e \$283.8 miliona ‘a ia ko e pa’anga fo’ou ia ‘oku tānaki mai ki ai (‘i he ta’u ‘e 4 ka hoko) na’e ‘osi talaki ‘i Me 2018.

Ko e ngaahi liliu ki he founiga ‘oku fakalele ‘aki ‘a e ako ‘a ia ‘e tokoni ia ke toe fakalakalaka ange ‘a e ngaahi tokoni mo e poupou ki he ngāue ni

Ko e polokalama ‘a e pule’angā ko e Educaton Work Programme ‘oku fakakau ai ‘a e ngaahi liliu ke fai ‘o makatu’unga ‘i he fokotu’u fakakaukau na’e ‘omai ‘i he ke tokoni ki hono fakahoko ‘o e Action Plan.

Ko hono ngaahi vahevahe mahu’inga ‘a e Palani ko e Tomorrow’s Schools; Education Workforce Strategy; Early Learning Strategic Plan; ko e National Certificates of Educational Achievement (NCEA) Change Package; fakafo’ou ‘o e Ka Hikitia; ko e Action Plan ma’ae ako ‘a e kakai Pasifika pe ko e Pacific Education; pe a mo e Reform of Vocational Education. Ko e kotoa ‘o e ngaahi ‘uuni me’ā ni, ‘e ‘i ai ‘a e tokanga makehe ke fai ‘a e ngāue ‘i he founiga ‘oku potupotu tatau, pe a mo vakai’i ma’u pe ‘oku fakamu’amu’ā ‘a e sio mo e ngaahi faka’amu ‘a e fānau ‘oku ‘i ai ‘a honau vaivai’anga (disabled) pe a mo e to’utupu ‘oku fiema’u ha tokoni makehe ki he ‘enau ako.

Ko e New Zealand disability Strategy ‘oku fakamatala’i atu ai ‘a e founiga ‘e fakahoko ‘aki ‘a e he Pule’angā ‘a hono fatongia ‘i he konivesio ‘a e Ngaahi Pule’angā Fakatahataha ‘o Māmanī - ko e United Nations’ Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Ko e Action Plan ‘e tokoni

ia ke fakapapau'i 'oku poupou'i 'e kinautolu 'oku nau fakalele mo ngāue 'i he mala'e 'o e akó 'a e ngaahi ola pe iku'anga (Outcome 1) 'o e Disability Strategy. 'E tokoni 'a e Action Plan ko 'ení ke ne toe fakalelei'i ange 'a e ngaahi ngāue 'oku fai 'e he va'a kehekehe 'o kinautolu 'oku nau fakalele 'a e ako ki he ngaahi taumu'a (goals) ngāue kehekehe 'a e pule'anga. Ko e ngaahi taumu'a ni 'oku fakamatala'i atu ia 'i he New Zealand Disability Strategy 2016 ki he 2016¹, ko e Disability Action Plan 2019 to 2022, ko e ngaahi ngāue 'oku lolotonga fai 'i he Disability Support System Transformation², Whāia Te Ao Mārama ('a ia ko e Māori Disability Action Plan)³ pea mo e Faiva Ora 2016 to 2021 (pe ko e National Pasifika Disability Plan).

Ko e ngaahi ngāué ke fai 'o fakatatau ki he ngaahi kaveinga kuo 'osi fakahā atu, 'oku fakataumu'a ia ke ne kouna 'a e fānaú pea mo e to'utupú ke nau kau mai pea ke fakalakalaka ai pe ki mu'a 'enau ako, ke malu'i mo faka'ai'ai ke nau mo'ui lelei pea ke uki honau ngaahi fāmili mo e whānau ke nau kau mai ki hono poupou'i 'enau ako.

Ko hono sinaki fakatokanga'i mo 'ilo 'a e ngaahi tokoni 'oku totonu ke nau ma'u pea mo toe faingofua ange mo ofi ki hono ma'u 'o e ngaahi tokoni ko ia, e lava ai ke a'usia 'e he tokotaha kotoa 'a 'enau ngaahi taumu'a. Ko e Learning Support Delivery Model 'oku ne fakafehokotaki 'a e ngaahi 'apiako pea mo e ngaahi ako tokamu'a, pea mo e ngaahi va'a ngāue kehekehe ke nau fengāue'aki fakataha 'i hono 'ilo'i 'a e ngaahi fiema'u fakaako 'a e komiuniti 'oku nau 'i aí pea ke fakalato ia.

Ko e ni'ihi 'o e ngaahi ngāué ke fai 'o fakatatau ki he ngaahi kaveinga ko ia 'i 'olunga 'oku fakataafataha ia ke lotoma'u mo fakanaunau 'a e kau faiakó mo tataki kinautolu ke nau tokoni ki he fānaú pea mo e to'utupú ke nau ako. 'Oku fakamamafa'i 'a e fakalelei'i 'o e hiki mei he 'apiako ki ha 'apiako 'e taha 'o hangē ko e hiki mei he ako tokamu'a ki he akoteu pea ki he ako lotoloto mo e ngaahi kolisi mo e ako ma'olunga pea pehē foki ki hono teu'i kinautolu ki he taimi 'e 'osi ai 'a e akó 'oku 'osi tu'utu'uni kuo pau ke nau fai.

Ko e Ngaahi Tu'utu'uni eni 'o e Action Plan

Ko e Action Plan ko 'ení 'oku ne hoko atu 'a e ngaahi liliu lahi 'oku lolotonga fakahoko he lolotonga ni pea 'oku fakakau mai ki ai 'a e tefito'i kaveinga mahu'inga 'e 6 ke fai'aki 'a e ngaahi ngāue na'e fokotu'u mai 'e he kōmiti Falealeá ke fakahoko pea mo e ngaahi fakakaukau na'e fakahoko mai ki he potungāue Ministry of Education.

¹ Pea hangē ko ia na'e 'osi loto ki ai 'a e Kapineti, kuo 'osi tuku mai 'e kinautolu 'oku 'i ai honau ngaahi vaivai'anga (disabled) ha ngaahi tefito'i faka'ilonga 'e 5 ke tau 'ilo ai pe 'oku ola lelei 'a e ngaahi me'a ko ia 'e fakahoko 'e he New Zealand Disability Strategy. Te mau vakai'i pe 'e lava ke mau fua fēfē 'a e ngaahi faka'ilonga ko ia, ke mahino mei ai 'a e ngaahi fakalaka kimu'a 'a e fānaú mo e to'utupú pea mo honau fāmili mo e whānau takitaha.

² Ko e ngāue 'a e Disability Support System Transformation 'a ia 'oku taki 'e he potungāue Ministry of Health te ne fakapapau'i ai 'a hono lahi 'o e ngaahi faingamālie ke fili mei ai 'a kinautolu 'oku 'i ai 'a honau vaivai'anga pea mo honau ngaahi fāmili foki pea 'e tokoni eni ke nau lava 'o tokanga'i mo mapule'i lelei 'a 'enau mo'ui.

³ Ko e ngāue ni 'a ia 'oku tataki 'e he potungāue Ministry of Health 'oku ne poupou'i 'a e tāngata whaikaha koe'uhī ke a'usia 'a 'enau ngaahi faka'amū pea ke s'i ange ai 'a e ngaahi faingata'a'ia 'oku nau fehangahangai mo ia.

Taumu'a Mahu'inga 1: Ke fokotu'u ha lakanga fo'ou ko e Learning Support Coordinator 'i he ngaahi 'apiakó pea mo e kura

Ke fokotu'u 'a e toko 600 ki honau lakanga ko e fuofua Learning Support Coordinators kinautolu 'i Sanuali 2020. Ko e ngāue 'a e kau coordinators ko 'ení ko hono langa'i hake 'a e poto'i ngāue 'a e kau faiako, vakai'i lelei mo fokotu'utu'u 'a e ngaahi ngāue ke fai ke lato ai 'a e ngaahi fiema'u 'a e fānau ako pea mo e to'utupu he ako'anga kotoa pea mo e kura foki kae'uma'ā 'a e mātu'a mo e kau tauhi fānau. Ko e kau ngāue Learning Support Co-ordinators te nau ngāue faka-kulupu 'i ha 'ū ako'anga kuo vahe'i ke nau fengāue'aki fakataha mo ha kau mataotao kehekehe pea ke poupou'i kinautolu 'e he Learning Support Delivery Model.

Te mau ngāue fakataha pea mo e va'a ngāue 'o e akó pea mo kinautolu 'i he tafa'aki 'oku 'i ai honau vaivai'anga pea mo e ngaahi fāmilí foki ke papau 'oku lava lelei 'e he kau ngāue ni 'o fakahoko pea ke fokotu'u 'o fakahoko e ngaahi founa ngāue fo'ou pea mo hono fakahinohino kae'uma'ā foki 'a e founa ke fakahoko'aki.

Taumu'a Mahu'inga 2: Ke toe fakalelei'i ange 'a hono sinaki vakai'i pe sivi'i kei si'i ke 'ilo 'a e ngaahi fiema'u ke tokoni mai ke fai e ngāue ki ai

Ngāue fakataha 'a e va'a ngāue 'i he akó pea mo e kakai Māori, Pasifika pea mo kinautolu 'oku 'i ai 'a 'enau tokanga mahulu ange ki he me'a ni fakataha pea mo e potungāue Ministry of Education ke fokotu'utu'u ha ngaahi sivi ke 'ilo'i ai 'a e ngaahi fiema'u tokoni ma'ae fānau mo e to'utupu ('o 'ikai ke fakafalala pe eni ki he ola 'o hono vakai'i fakafaito'o kinautolu).

Te mau fokotu'u ha founa ke fua'aki 'i he taimi 'oku nau hū ai ki he ako pea mo hono vakai'i pe 'oku nau mo'ua 'i he dyslexia, Dyspraxia pea pehē foki mo ha fānau 'oku 'i ai honau ngaahi mahulu atu 'a 'enau lavame'a (gifted). 'E vakai'i 'e he potungāue Ministry of Health pe 'e lava ke fai hano vakai'i pe sivi ke 'ilo 'a e tu'unga 'o e mo'ui lelei 'a e fānau ako lalahi ange.

Ko e ngaahi founa 'e fai'aki 'a e sivi ni (screening tools) 'e fiema'u ia ke taau mo tuha mo e tefito'i tui 'a e kakai Māori 'a ia ko e Tino Rangatiratanga, whānau, mana whakapapa, mana tikanga pea mo e mana tangata. Ko 'emau taumu'a ia ke fai 'a e founa sivi ni 'i he lea Māori pea mo e lea talanoa tuhutuhu (sign language) ma'ae kakai tuli mo noa.

Taumu'a Mahu'inga 3: Ke toe mālohi ange 'a hono sinaki 'ilo mo fai 'a e tokoni kei taimi

Te mau feinga'i ke 'ilo'i 'a e lahi pea mo e tuifio 'o e ngaahi ngāue kehekehe 'oku fiema'u ke fakahokó ke tokoni ki he fānau ni. 'E kau ki ai 'a hono vakai'i pe ko e hā ha ngaahi fakahinohino mo ha tokoni ke fai ma'ae fāmili, pea 'e fai 'a e ngaahi me'a ni 'i he funga 'o e ngaahi ngāue fo'ou na'e kamata'i 'i he 2017 ma'ae fānau iiki, ko hono fakalahi 'o e pa'anga na'e vahe'i ki ai 'i he 2018 pea mo hono kamata'i 'o e ngāue 'a e Learning Support Delivery Model.

‘E fengāue’aki fakataha ‘a e potungāue Ministry of Education pea mo e ngaahi va’a ngāue kehekehe ‘a e pule’angá ke fakafenāpasi lelei mo toe fai faka’atu’i ange ‘a e founa ‘oku fai’aki ‘a e tokoni. ‘Oku lolotonga fai ‘a e ngāue ki ai ‘e he potungāue Ministry of Education ‘a ia ko e konga pe ia ‘oe Mana Whaikaha – ko e ngāue ia na’e fakahoko ‘i he vāhenga MidCentral ‘o ‘iloa ko e MidCentral Prototype ke fai’aki ‘a e ngaahi liliu ki hono tokanga’i ‘o kinautolu ‘oku ‘i ai hanau vaivai’anga pea na’e taki e ngāue ni ‘e he potungāue Ministry of Health.

‘Oku ngāue fakataha ‘a e potungāue Ministry of Education pea mo e Te Kohanga Reo National Trust (TKRNT) ke nau kaungā fo’u mo fakalele ha tu’uaki mo ha fakahinohino ‘i he mītia ke ‘ilo’i ‘e he kaiako, mātu'a mo e tauhi fānau (pea mo nau lava ke nau ma'u mo a'usia) ‘a e ngaahi tokoni ki he ‘enau ako (tautautefito kia kinautolu ‘oku ‘i ai ha'a nau faingata'a'ia 'o tupu mei he 'enau tō'onga (behaviour), lea pe fetu'utaki, mo e autism foki).

Taumu'a Mahu'inga 4: Ke ofe'ingofua (flexible) 'a e ngaahi tokoni mo e ngāue ke fai ma'a kinautolu ko ia 'oku neurodiverse

Na'e mahino 'i he fekumi na'e fai 'e he komiti Falealeá 'a e fiema'u ke toe lahi ange 'a e ngaahi founa 'oku fai'aki 'a e tokoni mo e poupou ki he ako 'a e fānau mo e to'utupu neurodiverse pea mo 'enau mātu'a, kau faiako mo e ni'ihi 'i he mala'e 'o e ako. Pea 'oku mātu'aki mahu'inga eni ma'a kinautolu 'oku 'ikai ke fu'u 'asi lahi 'a 'enau ngaahi fiema'u.

Te mau fengāue’aki fakataha pea mo kinautolu ‘oku nau lolotonga fakahoko fatongia ‘o hangē ko e kau faiako mo e mātu'a ‘o kau ai ‘a e ngaahi fāmili Māori mo e Pasifika, ke ‘ilo’i ai ‘a e ngaahi tokoni ko ia ‘oku sai ange mo ‘aonga lelei taha ki he fiema'u ‘a e fānau mo e to'utupu ‘oku nau neurodiverse. Te mau fengāue’aki vāofi ‘i hono fa'u mo fokotu'utu'u ‘a e ngaahi tokoni koe'uhī ke liliungofua ‘o lava ke tānaki mai ia ‘i he funga ‘o e ngaahi tokoni mo e polokalama ‘oku lolotonga fakalele.

Taumu'a Mahu'inga 5: Ko hono fakalato 'o e ngaahi fiema'u 'a e fānau mo e to'utupu 'oku mahulu atu 'a 'enau lavame'a (gifted children)

‘Oku mahu'inga ke fakatokanga’i lelei mo poupou’i ‘a e fa’ahinga kehekehe ‘oku toe mahulu atu ‘a ‘enau lavame'a. ‘Oku ‘ikai hoko ‘a e mahulu atu ‘enau lavame’á ke makatu’unga ai ha pehē ‘oku faingofua ange ai ‘a ‘enau ako. ‘I hono ma'u mai ‘a e fokotu'utu'u fakakaukau mo e ngaahi fakamatala mei he kau mataotao pea mo kinautolu ‘oku nau ngāue ‘i he mala'e 'o e ako, pea kau mai ki ai mo e mātu'a pea mo e whānau, ‘e toe lahi ange ‘a e faingamālie ke tokoni’i ‘a e fānau mo e to'utupu ‘oku mahulu atú ‘o kamata’aki ‘a e ngaahi tokoni mo e poupou ‘e fakahoko ia ‘i he ngaahi tu'utu'uni ‘o e 2019.

Taumu'a Mahu'inga 6: Fakalelei'i 'a e ako ma'ae fānau mo e to'utupu 'oku ngali te nau mavahe pe motuhia 'enau ako

Ko e motuhia 'o e akó 'e iku ai ha uesia fuoloa mo lahi 'i he toenga mo'ui 'a e fānau mo e to'utupu ko ia. 'Oku mau ngāue fakataha mo e ngaahi va'a ngāue 'i he ako pea mo e kakai Māori, Pasifika pea mo kinautolu 'oku nau fie tokoni ki he ngāue ni, ke mau fa'u fakataha (co-design) 'a e ngaahi poupou mo e tokoni 'oku lelei mo liliungofua ke lava ai 'o ta'ofi 'a e motuhia 'o e ako 'a e fānau mo e to'utupu, fakalelei'i mo e tokoni ma'a kinautolu 'oku nau fiema'u, pea ke fakapapau'i 'oku toe lelei 'a e tokoni 'oku ma'u ki hono fakafoki kinautolu ki he ako.

Ko e ngaahi tokoni makehe ke fakalelei'i ange ai 'a e ako

Ko e ngaahi ngāue makehe eni 'e tokoni ke toe fakalaka ki mu'a 'a e ola 'o e ako 'a kinautolu 'oku 'i ai 'a honau ngaahi vaivai'anga pea mo ha ngaahi fiema'u tokoni 'e kau mai ki ai 'a e:

- **Langa'i ke toe lahi ange 'a hono 'ilo 'o e totonu ke nau lēsisita mo nau lava 'o ako:** Te mau fengāue'aki mo kinautolu mei he mala'e 'o e akó mo e kau ngāue 'oku nau tokanga'i 'a kinautolu mo honau vaivai'anga (disability sector) pea mo e kulupu 'a e mātu'a, ke toe lahi ange 'a e 'ilo mo mahino ki he kau talāsiti 'o e poate 'a e ngaahi ako'angá pea mo e kau takí 'a e totonu 'a e fānau mo e to'utupu pehē ni ke nau ma'u ha tokoni ke nau lava 'o hū ki ha ako'anga 'i he feitu'u 'oku nau nofo ai.
- **Ko hono fakalelei'i 'o e kau faiakó ke nau lotolahi mo malava lelei hono fai honau ngaahi fatongia:** Te mau tokanga'i makehe ange 'a hono ako'i 'o e kau faiakó koe'uhī ke fakalelei'i 'enau founa ako'í ke tokoni'i 'aki 'a e fānau mo e to'utupu 'oku nau fiema'u tokoni.
- **Mo'ui Nonga:** 'Oku mau ngāue henī 'i he funga 'o e ngaahi polokalama 'oku lolotonga fakalele ke fakalelei'i 'a hono poupou'i ke nonga ange 'a e mo'ui 'a e fānau pea ke faka'ehi'ehi mei ha houtamaki pea mo ha mahaki faka'atamai. Ko e ngaahi tokoni mo e poupou ni 'e fakahoko ia 'o tuha pea mo e fatunga tui 'a e kakai Māori⁴, pea ke tokoni ia ke holoki e ngaahi faingata'a'ia 'a e kakai Māori 'i he mala'e 'o e akó 'o kau ai 'a e fakamā'anga, fai filifilimānako pea mo e lau lanu foki.
- **Toe fakalelei'i 'a hono vahevahē holo 'o e ngaahi fakamatala:** Te mau ngāue ke tātānaki fakataha 'a e ngaahi fakamatala ki he tokotaha ako takitaha ke fakamā'opo'opo pe ia ki ha feitu'u 'e taha, koe'uhī ke ma'u ai ha 'ilo 'oku toe loloto ange ki he ngaahi fiema'u 'a e fānau mo e to'utupu 'i he ako'anga, komiunitii pea mo e fakalukufua he fonua ni kotoa. Ko hono fa'u mo fokotu'u 'o e ngaahi me'angāue ke fakamā'opo'opo ki ai 'a e ngaahi fakamatala

⁴ 'O hangē ko 'eni; kuo fokotu'u mai 'e he Te Kōhanga Reo National Trust ke fakakau mai ki hono tokoni'i 'aki 'o e mo'ui lelei mo nonga 'a e fānau 'aki 'a e indigenous framework Ko e framework ko ia 'e kau mai ki ai 'a e pou tuawhā: which focuses on the wellbeing of our mokopuna and their whānau, expressed as ā-wairua (spiritual wellbeing), ā-whatumanawa (emotional wellbeing), ā-tinana (physical wellbeing), and ā-hinengaro (cognitive / intellectual wellbeing).

fekau'aki mo e ngāue ni, 'e malu'i ai 'a e totonu 'a e fānau mo e to'utupu kotoa pe pea mo honau fāmili mo e whānau takitaha.

- **Ko hono fatu mo fa'u ke tonu 'a e fengāue'aki (network):** 'Oku 'i ai 'a e faingamālie henī ke fai ha sio fakalukufua pea mo fakakaukau'i lelei 'a e fengāue'aki 'a e ngaahi va'a ngāue kehekehe 'oku nau fetokoni'aki 'i hono tokoni'i 'o e fānau ako; 'a ia ko e fa'ahinga ako'anga kehekehe 'oku lava ke kau ki ai 'a e fānau akō mo 'enau mātu'a 'i he ngaahi feitu'u takitaha, 'o kau ai 'a e ngaahi lokiako taautaha he 'apiako ko ia he feitu'u 'oku nau nofo ai, ngaahi 'ako'anga 'a e kakai Māori, ko e satellite units, special schools, residential schools, pea mo e ngāue ke tokoni'i 'a e fānau te nau ngali nofo pe motuhia 'enau ako mo honau ngaahi fāmili.
- **Ko e hiki hake ki he ngaahi ako'anga ma'olunga pea mo e nofo mei he ako:** Te mau siofi fakalelei ke 'ilo 'a e ngaahi feāvaaki 'oku lolotonga hokó koe'uhī ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke mole 'a e ngaahi tokoni fakapa'angā 'o ka hiki atu 'a e fānau ni mei he ako tokamu'a (early childhood education) ki he ngaahi kalasi ki 'olunga. Pea te mau toe fakahoko fatongia ke fakapapau'i ko e to'utupu 'oku 'i ai 'enau ngaahi faingata'a'ia fakaako pea mo kinautolu 'oku 'i ai honau ngaahi vaivai'anga (disabled) 'i he ngaahi kolisi mo e ako ma'olunga, ke lava ke tokoni'i kinautolu ke nau ma'u ha ha halangafonua pe founiga 'oku ofe'ingofua.

Fetokoni'aki ke tonu mo lava lelei 'a e ngaahi liliu

'E hokohoko 'emau ngāue, fetokoni'aki, pea 'i he taimi ni'ihi te mau fakakaukau'i mo fokotu'utu'u fakataha pea mo e kau faiako mo e kau takimu'a 'i he ako, kakai Māori, mātu'a mo e whānau pea pehē foki mo kinautolu 'oku nau faingata'a'ia ke fakahoko mo ma'u 'a e ngaahi Taumu'a Mahu'inga.

Fengāue'aki mo e kakai Māori ke fakapapau'i 'oku malava 'e he ngaahi ngāue 'i he mala'e 'o e akō ke tokoni'i ke nau ma'u e ngaahi ola tatau ma'a kinautolu. Ke lava 'o fai 'a e ngaahi me'a ni, 'e fiema'u ia ke:

- Fakamahino 'oku kau 'a e kakai Māori he faitu'utu'uni ki he ako 'o 'enau fanau
- Ngaahi me'a ke fai ma'a e kakai Māori ke fakahoko ia 'i he founiga 'oku tuha mo 'enau nofo 'a kāinga.
- Ke mahino 'oku 'ikai ke tatau ma'u pe ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi faikehekehe 'i he mo'ui mo e nofo 'a e kakai Māori
- Faka'apa'apa'i pea mo langa'i hake 'a e ako 'a e fānau Māori 'i he funga 'o 'enau ngaahi tō'onga mo e fatunga mo'ui pea mo 'enau lea foki
- Ke 'oua na'a hoko ha lau lanu, filifilimānako pe fakamaa'i kinautolu.

'E hoko atu 'emau ngāue fakatahā pea 'i he taimi ni'ihi te mau fakakaukau'i mo fokotu'u fakataha mo e ngaahi fāmili Pasifika, komiuniti, kau faiako mo e kau taki he mala'e 'o e akō ke fakapapau'i

‘oku fakalele ‘a e ngaahi ngāue ke toe lelei ange ‘a hono poupou’i ‘o ha ola ‘oku lelei mo tatau ma’ae fānau ako mo e to’utupu Pasifika.

Ko e ngaahi ngāue ke fai ‘i he Taumu’ā Mahu’inga takitaha kuo pau ke lava ‘o fai’aki ia ‘a e pa’anga kuo ‘osi vahe’i ki ai pea ke fakahokohoko lelei ‘a hono fokotu’utu’u. ‘E fai ‘a hono sivi’i fakaikiiki ‘o e ngaahi me’a ni ‘e he va’ā ngāue ‘oku nau fai e fatongia ko ení ma’ae potungāue Ministry of Education.

‘Oku ‘oatu ha peesi ‘e 1 ‘o e to’oto’o me’a lalahi mei he Action Plan ‘i he peesi 12.

KONGA 1: Ko e hā ‘a e tūkunga ‘oku tau ‘i ai ‘i he lolotonga ni?

Kuo fuoloa ‘a e faifononga mai ‘a e akó ‘i Nu’usila ni pea mo hono feinga’i ke fakasi’isi’i ‘a hono fakafe’ātungia’i ‘o e lavame’a ‘i he ako. Ko e tokolahi (99.5%) ‘o e fānau mo e to’utupu ‘oku ‘i ai ‘a honau ngaahi vaivai’anga (disabled) ‘oku fiema’u ke tokoni’i, ‘oku totonu ke nau ako ‘i ha ako’anga ‘i he feitu’u ‘oku nau nofo ai. ‘Oku lahi ‘a e ngaahi fakatātā ‘o e ‘ū ako tokamu’a me ngā kohanga reo, ‘apiako mo e kura ‘oku nau fakakau mai ‘a e fānau kotoa pe ‘i hono tokoni’i ke nau ako lelei kotoa.

Ka ‘oku fetōkehekehe’aki ‘a e ngaahi fiema’u tokon ia ‘i he fonua ni kotoa. ‘I hono fakahoa ‘o e kakai Māori mo e kakai kehe, ‘oku hā mai ‘oku lahi ange ‘a e faingata’āia ‘a e kakai Māori ‘i he ngaahi me’ā fakaako (‘o hangē ko e lahi ange ‘a e tuli honau telinga) pea nau toe faingata’āia ke ma’u e ngaahi tokoni ki he ‘enau akó koe’uhī ko e ‘ikai ke tuha e tokoni mo honau fatunga ‘ulungaanga pea ‘i ai foki mo e fai fakafilifilimanako.

‘Oku ‘i ai ‘a e felotoi ke fai ha tokanga makehe ki hono fakamu’omu’ā ‘o e ngaahi me’ā ke toe fakalakalaka ange ‘a hono fai e fatongia

‘Oku ‘osi mahino ‘a e totonu ke toe lelei ange ‘a hono tokoni’i ‘o e fānau mo e to’utupu ‘oku ‘i ai ‘a ‘enau ngaahi fiema’u koe’uhī ko honau ngaahi vaivai’anga, pea ‘oku toe felotoi mo’oni pe ‘a kinautolu ‘oku nau fakalele ‘a e akó pea mo e ngaahi va’ā ngāue kehekehe ai ki he ngaahi me’ā ke fuofua fakamu’omu’ā ia kae lava ke laka ai pe ki mu’ā pea mo ma’u ha tokoni.

‘I he 2016 na’e fokotu’u ange ‘e he kōmiti ‘a e Falealeá ha ngaahi fakalelei ke fai koe’uhī ke ‘ilo’i pau mo poupou’i ‘a e fānau mo e to’utupu ‘oku nau fa’ngata’āia tupu mei he dyslexia, dyspraxia, pea mo e autism spectrum disorders. Ko e taumu’ā ‘o e fakafehu’ia mo e fekumi ‘a e kōmiti ni ko hono vakai’i ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tokoni ki he fānau akoteu mo e ngaahi kolisi ‘oku nau fiema’u ha ngaah tokoni makehe koe’uhī ko e dyslexia, dyspraxia mo e autism spectrum disorder.

‘I he aofangatuku ‘a e kōmiti Falealea, na’a nau pehē ai ‘oku fiema’u ke toe lahi ange ‘a e ngāue ke faí koe’uhī ke:

- Fakalelei’i ‘a e taukei mo e poto’i ngāue ‘a e kau faiakó ke nau lava ‘o matali e ngaahi fiema’u ako makehe atu mo kehekehe ange
- Ke sinaki ‘ilo’i kei iiki ‘a e ngaahi fiema’u ako ‘a e fānau mo e to’utupu ko ia
- Ke fokotu’u mo ngāue’aki ha founiga tokoni mo poupou ‘oku ofe’ingofua holo mo fakatuha ki he ngaahi fiema’u ‘a e fānau mo ‘enau mātu’ā, ‘o tautefito kia kinautolu ‘oku ‘ikai lava ke nau ma’u tokoni ‘i he founiga lolotonga pea ko ‘enau ngaahi fiema’u ‘oku ‘ikai ke a’usia lelei pea ‘e ala hoko ai ha’ā nau mavahe pe motuhia ai ‘a ‘enau feinga.

Ko e ngaahi fiema'u ni na'e fakamo'oni'i ia 'i he ngaahi fakamatala mo e fokotu'u fakakaukau na'e fakahoko 'i he Kōrero Mātauranga Education Conversation 'i he 2018. Na'e fai eni ke 'ilo mei ai pe ko e hā 'a e ngaahi me'a 'oku faka'amu e kakai 'o Nu'usila ke ma'u mei hono fakalele 'o e akó he lolotonga ni pea mo e kaha'u foki. Na'e hā mai mei he ngaahi fokotu'u mei he kakai, 'oku nau fiema'u ke toe sai ange 'a hono tataki mo ako'i 'a e kau faiako ('o kamata pe mei he ako tokamu'á 'o fai hake), ke sinaki 'ilo kei iiki 'a e ngaahi fiema'u tokoni, fakafaingofua'i mo toe aata ki tu'a 'a e founga ke ma'u ai 'a e tokoni pea ke toe lahi ange 'a hono fakakau mai 'a e mātu'a mo e whānau 'i he fakahoko 'o e ngāue ni.

Na'e toe mahino lelei ange 'a e ngaahi me'a na'e totonu ke fai 'I he ngaahi fakataha na'e fai ai ha alelea mo ha femahino'aki (consultation)

Na'e kau lahi 'a e ngaahi fokotu'u na'e fai 'e he ngaahi va'a ngāue kehekehe 'a e pule'anga ki he kōmiti Falealea 'i hono fakakaukau'i mo fa'u 'o e Action Plan ko'eni.

'I he ngaahi alēlea mo e femahino'aki he ngaahi ta'u kuo maliu atu, na'e ongo mai ai 'a e fiema'u ke 'iloa, tali mo mahu'inga 'a e fonua 'i he fānau mo e to'utupu 'oku kehe ange pe mahulu atu 'a 'enau ngaahi fiema'u fakaako. Na'e ongo mai mo e ngaahi kole ki he ako ke toe lahi ange 'enau tokanga ke fakasi'isi'i 'a e filifilimānako pea mo e 'ikai ke fakamahu'inga'i 'a e totonu 'a kinautolu ni pea mo honau ngaahi mālohinga, me'a 'oku nau manako ke fai, ko hai kinautolu pea mo 'enau lea mo e fatunga 'ulungaanga mo e tō'onga.

Na'e toe fakamamafa'i mai 'a e mahu'inga ke fakalelei'i 'a e poto'i ngāue 'a e kau faiako. Ko e kau faiakō 'oku nau tokanga'i 'a hono poupou'i mo tokoni'i 'a e ngaahi fiema'u mo e me'a 'oku lava'i 'e he fānau ako kotoa pe. Ko ia ai 'oku 'i ai 'a e tokanga makehe ki honau ako'i, fakalelei'i mo tokoni'i ma'u pe kinautolu. Na'e tokolahī 'a e nī'ihi na'a nau fakahā mai 'a e ngaahi founa ke fakahū mai 'i he Action Plan ke lava ai 'o fai ha ngaahi ngāue ki he filifilimānako 'oku fa'a fetaulaki mo e fānau mo e to'utupu 'oku 'i ai 'a honau ngaahi vaivai'anga pea mo kinautolu 'oku nau fiema'u ha tokoni ki he 'enau akō 'o kau ai 'a e fānau Māori mo Pasifika.

Na'e toe fakalalahi foki mo e kole ke:

- Hoko 'a e founa 'oku fai'aki 'a e akō ke fakamu'omu'a ma'u pe 'a e mālohinga 'o e fānaū mo e to'utupu pea ke faka'apa'apa'i 'a e 'ilo mo e taukei 'a e fānau mo e whānau
- Ke 'i ai ha poupou mo ha tokoni ki he fānau ako Māori mo e whānau pea 'i he ngaahi ako'anga Māori
- Fiema'u ke fakalelei'i 'a e tokoni mo e poupou 'i he ngaahi ako'anga tokamu'a mo e me ngā kōhangā reo, ngaahi 'apiako mo e kura ma'ae fānau mo e to'utupu, ko 'enau mātu'a, kau faiako mo kinautolu 'oku nau ngāue he mala'e 'o e ako
- Sinaki fakahoko kei taimi e ngaahi tokonī 'o kau ai mo e hono fakalelei'i 'o e fefakahokotaki.

'Oku 'oatu 'a hono to'oto'o me'a lalahi 'o e ngaahi fakamatala na'e ma'u mai 'e he potungāue Ministry of Education 'i he Annex 1 'i mui 'i he fakamatala ni. 'Oku fakamā'opo'opo kotoa 'a e ngaahi fakamatala ko iá pea 'oku ma'u atu ia 'i heni: [add link]

Ko e founa fo'ou ni 'oku 'uhinga ia 'e fai leva 'a e ngaahi fakalelei ki hono fakahoko e ngaahi tokoni makehe (specialist services)

Talu mei he 2015 mo e feinga 'a e potungāue ke fakasi'isi'i 'a hono vahevahe'i mo fakamovetevete 'a e ngaahi tokoni 'oku fai ki he ako. Kuo fokotu'u ha founa pe mōtolo fo'ou ko e Learning Support Delivery Model ke fakahoko 'aki 'a e ngāue ni 'i he ngaahi ako tokamu'a, 'apiako mo kura foki. 'Oku fakatahataha'i ai 'a e ngaahi founa ngāue tu'ukimu'a taha 'i māmanī

kotoa fakataha pea mo e ngaahi founa lelei taha ‘i Nu’usila ni ‘oku mahino mei ai ‘a e mahu’inga ke ofe’ingofua pea mo vave ‘a hono tali ‘o e ngaahi fiema’u ‘a e komiunitii takitaha.

Ko e Learning Support Delivery Model ‘oku lava ai ke fakahoko ‘a e tokoni ‘i ha founa ‘oku faingofua ange, ofe’ingofua holo pea fakamu’omu’ a ma’u pe ‘a e fānaú mo ‘enau ngaahi fiema’u kehekehe pea lava ke kau mai ki ai mo e komiunitii, poupou’i ‘o kinautolu ‘oku ‘i ai ‘a honau vaivai’anga pea mo e ngaahi tokoni ki he mo’ui lelei foki. ‘I hono tohoaki’i ke fakalato e fiema’u ‘a e kakaí ‘i he feitu’u ‘oku nau nofo ai, ‘oku fakataumu’ a leva ke fakapapau’i ‘e ma’u ‘e he fānaú mo e to’utupu Maori mo Pasifika ‘a e tokoni ‘oku totonu ke nau ma’u.

Kuo ‘osi fokotu’u mo fakalele ‘a e Learning Support Delivery Model i he Bay of Plenty, Whakatane pea mo West Auckland talu mei he 2017 pea hā mei ai e ola tu’ukimu’ a mo’oni pea ko ia ai ‘e fakahoko leva ki he toenga ‘o Nu’usila ni. ‘E ki’i kehekehe pe ‘a e tūkunga ‘o hono fakahoko ‘i he ngaahi feitu’u takitaha ‘i he a’u ki he ‘osi ‘o e ta'u 2019.

Ko e mōtolo Learning Support Delivery Model ‘oku fakalele ia ‘o fakatatau ki he fiema’u ‘a e feitu’u takitaha (locally driven) pea ke fakatuha ia ki he fiema’u ‘a e fānaú mo e to’utupú mo honau ngaahi fāmili, whānau mo e komiunitii foki. Ko e Learning Support Delivery Model ‘oku ala faingofua ange ai ‘a hono ofe’i holo ke lava ‘o fai’aki ha founa ‘oku fo’ou ke taau mo e ngaahi fiema’u taautaha. ‘Oku kau ai mo e fetu’utaki’anga ‘o e ngaahi fāmili, whānau, ko hono fevahe’aki ‘o e ngaahi fakamatala pea ke ngāue fakataha ‘a e ngaahi va’a ngāue kehekehe ‘a e akó ke ‘ilo’i ‘a e ngaahi fiema’ú pea ke fokotu’utu’u e ngaahi me’ a ke fai ma’ a e komiunitii ko ia. ‘E kau mai ki ai mo e ngaahi va’a ngāue, potungāue kehe ‘o hangē ko e kau ngāue he mo’ui lelei pea mo e tafa’aki ‘oku nau tokoni’i ‘a kinautolu ‘oku ‘i ai ‘a honau vaivai’anga (disabled sector).

Ko e kau ngāue fakavahenga ‘a e Ministry of Education pea mo e Resource Teacher Services ‘oku nau fengāue’aki mo e ngaahi ‘apiakó ke fakahoko ‘a e ngāue ‘a e Learning Support Delivery Model ‘i ha founa ‘oku taau mo e ngaahi ‘apiako ko ia pea mo e fiema’u ‘a e fānaú mo e to’utupu.

‘Oku fakakaukau ‘a e pule’anga ke toe fakalelei’i ange ‘a e Learning Support Delivery Model ‘aki hano fai ha ngāue ‘i he apiako takitaha ‘o fakafou ia he lakanga fo’ou ko e Learning Support Coordinator pea mo e ngaahi me’ a kehe pe ke fai ‘o hangē ko ia ‘oku ‘asi atu ‘i he konga hono 2 ‘o e Action Plan (vakai ki he Konga 2.)

.. pea ‘oku ‘osi lahi foki mo e ngaahi ngāue mo e tokoni kehekehe kuo ‘osi fakahoko.

‘I Me 2018 na’e vahe’i ai ‘e he pule’anga ‘a e \$283.8 ko e fakapa’anga fo’ou ia ki he tokoni mo e poupou ki he ako ni ‘i he ta'u he 4.

Pea ‘i he Patiseti 2018 na’e kau ai mo e:

- Tokoni’i ‘o ha toe fānau ‘e toko 1,900 ‘i he ta'u ‘aki ha sinaki fai e ngāue tokoni ma’ a kinautolu

- Fakalahi ‘o e pa’anga ma’a e ngaahi ako sensory schools pe a mo e ako’i ‘o e lea talanoa tuhutuhu (sign language) ‘a e New Zealand Sign Language
- Fakalahi mai ‘a hono fakapa’anga ‘o e ngāue ‘a e kau tokoni faiako (teacher aide)
- Ke toe fakalahi mo e Te Kahu Toi, Intensive Wraparound Service ke toe tokolahī ange ‘a e fānau mo e to’utupu ‘e lava ke tokoni’i
- Toe tokolahī ‘a e fānau mo e to’utupu ‘oku tokoni’i kinautolu ke toe fakalaka ange ‘enau lea ‘i hono fakapa’anga ‘o e English for Speaker of Other Languages
- Hiki’i lahi taha eni ‘a hono fakapa’anga ‘o e Ongoing Resourcing Scheme ‘i he ‘osi ha ta'u ‘e 10.

Ko fakanaunau ko ’enī ‘e fakakau atu ia ki he ngaahi fatongia ‘o e Ministry of Education na’e ‘osi kamata’i ‘i he 2017 ke sinaki fai ‘a hono tokoni’i ke toe lelei ange ‘a e poto ‘a e fānaú ‘i he lea, pea ke nau ‘ulungaanga lelei ange pea mo poupou’i ‘a ‘enau mātu'a, whānau kau faiako mo e kau ngāue he ako.

.. pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi liliu ‘i hono fokotu’utu’u ‘o e ngāue ni ke fai ‘e tokoni ia ke fai ha fakalelei’i ‘o e ngaahi me’ā na’e fai ki ai ‘a ‘enau hoha’ā

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi ngāue ‘a e pule’anga ‘i he Education Work Programme ki he liliu ‘oku fakahoko ‘i he founa ‘oku fakalele’aki ‘a e ngāue (system-level changes) pea ‘e tokoni ia ke fakalelei’i ‘aki e ngaahi fiema’u na’e hā mai mei he fakamatala na’e ‘osi fakahoko mai pea mo hono fakahoko ‘a e Action Plan. Ko e ngaahi tefito’i kaveinga ko e:

- Tomorrow’s Schools
- Curriculum, Progress and Achievement (Silapa, Fakalaka mo e Lavame’ā)
- Education Workforce Strategy (Ko hono teu’i ‘o e kau ngāue ‘i he ako)
- National Certificates of Educational Achievement (NCEA)
- Early Learning Strategic Plan
- Refresh of Ka Hikitia (Fakafo’ou ‘o e Ka Hikitia)
- Action Plan for Pacific Education (Ko e Action Plan ma’ae kakai Pasifika)
- Fakafo’ou ‘o e Vocational Education pe ko e ako ngāue.

Tomorrow’s Schools

‘I hono vakai’i fakaikiiki (review) ‘o e Tomorrow’s school, ‘oku fokotu’u ai ha ngaahi liliu ke toe mahino ange ai ‘a e fakahokohoko lelei mo e taliui ‘a e ngaahi ma’u’anga mafai ‘i he sekitoa ‘o e ako, ‘o fakataafataha ki hono fakapapau’i ‘oku fai ‘a e ngaahi ngāue ke potupotumālie pea mo tu’ukimu’ā ma’ae fānau mo e to’utupu kotoa. ‘I he lipooti fakaangaanga ‘a e Independent Taskforce na’e fakakau ai ‘a e ngaahi tu’utu’uni taautaha fekau’aki mo e tokoni ki he ako, pea pehē ki he ngaahi tefito’i kaveinga kehe pe. ‘O hangē ko eni, ko e ngaahi fetōkehekehe’aki ‘i he founa ‘oku fakahoko’aki ‘a e ngāue, ko e totonu ‘a e fānau mo e to’utupu ke nau ma’u ha faingamālie ako pea fēfē ‘a hono vahevahe ‘o e akō ke ‘ilo ‘a e fakahokohoko ‘o e ngaahi lakanga pea mo e fetaliu’aki ‘a e kau ma’u mafai.

Kaekehe, ko ha ngaahi tu'utu'uni 'e fakahoko koe'uh i ko e sivi fakaikiiki (review) ni, te mau vakai'i pe 'e anga fēfē 'a hono fai ha liliu 'o e Action Plan ke tuha mo taau mo e ngaahi liliu 'e fakahoko.

Curriculum, Progress and Achievement (CPA)

'Oku mau faka'amu ke fakalaka ai pe ki mu'a 'a e lahi mo e loloto 'o e ako 'oku fai 'e he fānaú mo e to'utupú pea 'oku mahu'inga ia ki he toenga 'enau mo'ui pea ke nau ako 'i ha silapa 'oku manakoa pea 'e 'aonga ki he anga 'o 'enau nofo. Ko e fānau mo e to'utupu 'oku nau fiema'u ha ngaahi tokoni ki he 'enau ako, 'oku fiema'u 'a e sekitoa akó ke tokoni'i mo nau fakatokanga'i lelei 'a e fakalaka ki mu'a mo e 'enau lavame'a lolotonga 'a 'enau 'i he ngaahi ako'anga.

Ko hono sivi'i pea mo e lipooti 'o e ngaahi ngāue 'oku fai, 'o 'ikai ko e ngaahi me'a pe kuo lava lelei, ke fakamā'opo'opo mei he kamata'anga 'o 'ene ako pea mo hono faka'uhinga'i 'o 'enau lavame'a takitaha. Ke tuku 'a e tokangá ki he fakalakalaka 'o tokoni ia ki he kau faiako ke nau 'ilo'i 'a e ngaahi tokoni 'oku tuha ke fai pea mo e poupou pea mo hono taimi totonu. 'E tokoni mo ia ke 'ilo'i 'e he mātu'a mo e whānau 'a e fakalakalaka 'o e ako 'enau fānau pea mo e founiga ke nau poupou'i lelei ai 'a 'enau ako.

Ko e Ministerial Advisory Group 'oku nau fai 'a e ngaahi fale'i ki he ngaahi me'a 'oku fiema'u ke fakamalohia 'aki 'a hono fakalelei'i 'o e *Te Mātauranga o Aotearoa* pea mo e *New Zealand Curriculum*.

Education Workforce Strategy

'Oku lolotonga fai 'e he Ministry of Education 'a e ngāue ke fokotu'u ha sio loloa atu ki he kaha'u 'o e ako 'i he Education Workforce Strategy pea 'oku nau fengāue'aki ki ai pea mo e sekitoa ako.

'E kakato kotoa foki 'i he Education Workforce Strategy 'o kau ai mo e toenga 'o e kau ngāue 'i he ngaahi ako'anga tokamu'a, akoteu pea mo e ngaahi kolisi, ko e kau ngāue 'oku nau tokoni (learning support workforce), ako'anga 'i he lea Māori mo e lea 'Ingilisi pea mo ha tokanga makehe ki he ako 'oku fai'aki 'a e lea Māori 'i he ngaahi tapa kotoa 'o e ako.

Te nau 'ilo'i mei ai 'a e tokolah i 'o kinautolu ko e kau ngāue (professionals mo e paraprofessionals) 'e fiema'u ke nau tokoni'i 'a e fānau ako mo e to'utupu 'oku nau faingata'a'ia pea mo kinautolu 'oku nau fiema'u tokoni makehe, pea ke 'ilo ai 'a e fa'ahinga ako mo e teuteu 'e fiema'u ke fai ma'a kinautolu. Te nau toe vakai'i foki 'a e poupou ki hono tataki, fakalele mo e fakanaunau 'e fiema'u.

National Certificates of Educational Achievement (NCEA)

'I he 2018 na'e fakalanga talanoa ai 'a e Minisita Ako fekau'aki mo e kaha'u 'o e NCEA. Ko e konga 'o e talanoa na'a ne fakahokó ko hono 'eke'i ki he kakai 'o e fonua pe ko e hā ha'a nau vakai ki he NCEA. Ko e tali na'e mau mei aí ko e fānau 'oku 'i ai honau ngaahi vaivai'anga pea mo e to'utupu pe ko kinautolu 'oku faingata'a'ia he ako 'oku 'ikai ke nau ma'u 'a e tokoni mo e poupou ke nau lava'i 'a e ngaahi sivi 'o e lolotonga ni. Ko e fakatātā ki ai, 'oku 'i ai 'a e ngaahi sivi

ia 'e 'ikai lava ke fai ke 'osi 'o kapau 'oku 'i ai hao faingata'a'ia fakasino. Ko e ngaahi tali 'e ni'ihi na'a nau pehē ko hono ma'u 'o ha (ngaahi liliu ki he founa 'oku fai'aki 'a e sivi koe'uh i ke lava ke toe faka'atā mo faingofua ange ke nau lava) 'a ia ko e Special Assessment Conditions, na'e fu'u lahi fau e ngāue ia ke fai pea 'ikai ke tatau 'a e ola na'e ma'u mei ai.

'I Mē 'o e 2019, na'e fakahā ai 'e he pule'anga 'a hono fakalelei'i 'o e NCEA ma'ae fānau kotoa, NCEA Change Package. Ko e ngaahi liliu eni na'e fakahoko ki he NCEA koe'uh i ke toe faingofua ange 'a e kau mai ki he sivi.

- Ke fa'u 'a e Achievement Standard pea mo hono ngaahi tu'utu'uni ke faingofua ke kau kotoa mai ki ai (accessible and inclusive) 'a e tokolahi pea ke fakasi'isi'i ange ai 'a e ngaahi kole ki he Special Assessment Conditions.
- Liliu 'a e ngaahi tu'utu'uni makehe ki he fai 'o e sivi ke toe faingofua mo 'ataa ke hono ngāue'aki ia 'e he tokolahi 'o hangē ko hono tali ke ngāue'aki 'a e pepa faisivi tohi matalalahi 'e ha taha pe 'oku ne fiema'u ia.
- Fakafaingofua 'a e founa 'oku fai'aki 'a e kole mo hono fakakaukau'i pe 'e tali 'a e Special Assessment Conditions.

Lolotonga 'a e 2019 'e ngāue fakataha 'a e Ministry of Education pea mo e kaungā ngāue 'i he mala'e 'o e akó ke fa'u fakalelei 'a e ngaahi liliu ni mo fakamahino 'a hono 'inanga 'o kapau 'e fakahoko.

[Early Learning Strategic Plan](#)

Ko e palani eni te ne fakamahino mai 'a e fakataumu'a (direction) mo e sio lōloa ki he kaha'u 'a e ako tokamu'á 'i he ta'u 'e 10 ka hoko. 'E fakamahino ai 'a e fokotu'utu'u ke fakalelei'i 'a e sekitoa ako tokamu'á koe'uh i ke tuha mo e fiema'u 'a e fānau iiki kotoa pe pea mo honau fāmili mo e whānau.

Na'e ngāue fakataha-kakai na'e filifili'i mai mei he ngaahi va'a ngāue kehekehe 'oku nau fakalele 'a e akó 'o kau ai 'a e kau mataotao pea pehē foki mo e kau fale'i 'o e Minisitā (Ministerial Advisory Group) ke nau fokotu'u 'a e palani fakaangaanga ko e Early Learning Strategic Plan. Kuo 'osi lava 'a e alēlea mo e feinga ke fai ha femahino'aki (consultation) 'i he palani ni pea 'oku 'amanaki ke faka'osi 'a e ngāue ki ai.

[Ka Hikitia](#)

'Oku fai 'a e fakafo'ou 'o e Ka Hikitia pea ko e konga pe ia 'o e Education Work Programme. Ko e faingamālie eni ke fakalelei'i ai 'a e ngaahi ngāue 'a e sekitoa akó ke poupou'i mo langa'i hake ke ma'u ha ola 'o e ako 'oku tatau mo tuha ma'ae kakai Māori. Ko hono lava'i lelei 'o e ako 'e he kakai Māori 'o fai 'i he founa 'oku nau kei ongo'i pe ko e Māori kinautolu 'e toki lava ia 'o kapau ko hono fakalele 'o e ako 'e:

- Fakapapau'i 'oku kau mai 'a e kakai Māori 'i hono fakakaukau'i mo pule'i 'a hono ako'i kinautolu
- Ke nau fakakaukau'i 'a e feinga ako 'a e fānau Māori fakataha mo 'enau whānau
- Ke fakakaukau'i mo 'ilo 'oku 'i ai 'a e ngaahi kehekehe (diversity) ko ia 'i loto 'i he kakai Māori
- Ke 'ilo'i mo fakakau mai 'a e mahu'inga ki he fānau ako Māori 'a e 'ilo honau tupu'anga, lea mo 'enau tō'onga fakafonua
- Ke hao mo 'ata'atā mei he lau lanu, filifilimānako mo e fakamaa'i'anga.

Ko e founa ngāue ni 'e tataki ma'u pe 'aki ha toutou femahino'aki mo e fānau to'utupu Māori, whānau, hapu, kau Māori tu'ukimu'a 'i he ako pea mo kinautolu 'i he mala'e sekitoa ako. Ko e Hikitia 'e tataki ia pea 'e fakamu'omu'a ai 'a e ngaahi konga 'o e polokalama Education Work Programme.

[Ko e Action Plan for Pacific Education](#)

'Oku fakafo'ou 'a e palani Action Plan for Pacific Education 'i he 2019. 'E nofotaha 'a 'ene tokangá ke tokoni faka'aufuli ki he sekitoa ako ke fakapapau'i 'oku 'i ai 'a e mahu'inga'ia 'i he fānau ako Pasifika pea mo honau fāmili pea ke poupou'i kinautolu ke a'usia 'enau ngaahi feinga fakaako. 'E fa'u 'aki 'a e Action Plan for Pacific Education hono hoko 'a e ngaahi le'o na'e ongo mai 'i he toutou fono na'e fai 'i he 2018, fakataha mo e ngaahi fakamatala na'e ma'u 'i he Korero Matauranga Education Conversation.

[Reform of Vocational Education](#)

Kuo fokotu'u 'e he pule'angá ke fai ha ngaahi liliu ke fakafo'ou'aki 'a e Vocational Education pe ko e ako ngāue. Ko e sio mo e faka'amu ki he kaha'u, ke fokotu'u ha ako ngāue 'oku faaitaha mo lava ke lele lelei mo tu'uloa pea ke tuha mo e fiema'u 'a e ngāue 'i he kaha'u 'o ne fakalato 'a e fiema'u 'a e kau ako, ngaahi ngāue'anga pea mo e komiuniti foki. Ko e founa fo'oú 'e fa'u ia ke tuha mo e fiema'u 'a e kau ako kotoa pe. Kuo 'osi fakahoko 'a e ngaahi alēlea mo e femahino'aki ki he liliu ke fai pea 'oku fakakaukau'i fakataha ia mo e ngaahi tali kuo 'osi ma'u.

'Oku fiema'u 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'angá ke nau fengāue'aki lelei mo toe vāofi ange 'Oku mau faka'amu ke faaitaha mo fengāue'aki lelei ange 'a e ngaahi potungāue 'oku nau tokanga'i 'a e fānaú mo e to'utupú pea mo honau fāmili mo e whānau 'oku 'i ai honau vaivai'anga pea mo fiema'u tokoni ke lava lelei 'enau ako. 'E mahino leva 'oku fiema'u ke vakai'i mo to'o 'a e ngaahi me'a 'oku ne fakafe'ātungia'i 'a e feinga tokoni'i 'oku fai pea ke ofe'ingofua ai 'a e faifatongia 'a e ngaahi va'a ngāue kehekehe 'oku nau tokoni mo poupou'i 'a e ngāue ni.

'Oku 'osi ngāue fakataha pe 'a e Ministry of Education pea mo e Mana Whaikaha ke toe faingofua ange ki he fānau mo e vaivai'anga, ke nau ma'u mo ngāue'aki 'a e tokoni ki he 'enau

ako mo e mo'ui lelei foki. Ko e konga pe ia 'o hono fakafo'ou 'o e ngāue ki he vaivai'anga 'oku tataki ai 'a e potungāue Ministry of Health.

'Oku toe kau foki mo e Ministry of Education 'i he fengāue'aki 'a e ngaahi potungāue ke fakahoko 'a e Foetal Alcohol Spectrum Disorder Action Plan. Ko e palani ko 'enī 'e fakalele ia he ta'u 'e 3 mei he 2016 – 2019 pea 'oku fakamu'omu'a ai 'a e taumu'a ngāue 'e 4: faka'ehi'ehi, sinaki 'ilo pe ma'u kei taimi, tokoni mo e poupou pea mo e kumi ha ngaahi fakamo'oni (evidence).

Ko e konga 'o hono fai 'o e ngāue ni ko hono fa'u 'e he Ministry of Education ha naunau ma'ae kau faiakó ke toe lelei ange 'enau fakatokanga'i mo 'ilo 'a e foetal alcohol spectrum disorder pea mo 'ene uesia 'a e ako. Ko e naunau ko iá, 'oku kau mai ki ai mo e ngaahi founiga ngāue ke faka'aonga'i 'e he kau faiakó 'o tokoni ki he fānau 'oku 'asi mei ai 'a e foetal alcohol spectrum disorder.

Child and Youth Wellbeing Strategy

'Oku lolotonga kau 'a e Ministry of Education 'i hono ngāue'i fakataha mo e ngaahi potungāue kehe 'a e pule'anga 'i he Child and Youth Wellbeing Strategy, 'a ia 'oku ne kouna 'a e pule'angá ke ne fai ha me'a ke toe lelei ange ai 'a e fānau kotoa pe pea mo e to'utupu, 'o kau ai mo kinautolu 'oku 'i ai ha'a nau vaivai'anga pe fiema'u tokoni ki he 'enau ako. 'Oku kau heni 'a e ngāue fakapule'anga kehekehe ke fakalelei'i 'a e 'uuni me'a faka'atamai 'a e fānaú mo e to'utupú 'o kau ki ai 'a e filifilimānako pea mo e houtamaki.

'E fakakau mai 'i he fokotu'utu'u 'a e Child and Youth Wellbeing Strategy 'a e loto mo e fakakaukau 'a e fānaú pea mo e to'utupú pea te nau ngāue ke nau ongo'i 'oku nau kau he lau pea lava ke nau fetu'utaki lelei mo nonga 'i honau takitaha tukufakaholo, fatungamotu'a, ako'anga pea mo e komiuniti foki. 'E hā mei ai 'a e ngaahi tu'utu'uni na'e fai 'e he kōmiti Government Inquiry into Mental Health and Addiction. 'E fai 'a e ngaahi ngāue 'i he tafa'aki 'o e mo'ui lelei, ako'anga, va'inga mo e mālōlō pea mo poupou ki he fāmili, whānau mo e mātū'a foki.

"Ko e founiga ngāue na'e fai'aki 'a hono tokanga'i 'o e 'ako makehe' (special education) na'e fa'u 'aki ia 'a e pehē 'oku fu'u faingata'a ke lava 'o fakalelei'i. Ko e ngaahi founiga ngāue, fokotu'utu'u ngāue mo e faka'amu pe taumu'a 'o e tokoni na'e fai, na'e fakataumu'a pe ia ke tuha mo e nofo faingata'a'ia 'a e tokotaha ko ia mo hono vaivai'anga, 'o 'ikai ke feinga'i hake ke tatau mo e ngaahi me'a 'oku a'usia 'e kinautolu kotoa pe 'i he ako'angá pea mo e toenga 'o e sosaieti. Na'e 'ikai foki ke 'ilo pe na'e fai eni 'i he 'ilo'ilo pau pe 'ikai. Ko ia ai 'e kehe eni he ko e founiga ni 'oku fou ia 'i he akenga fo'ou 'o e senituli 21 'a ia ko e tui ko e tokotaha kotoa pe 'oku totonu ke 'oange 'a hono faingamālie ke ne a'usia 'a e tu'ukimu'a taha te ne lava'i neongo 'a e ngaahi vaivai'anga pe ko ha'a ne faingata'a'ia 'oku fekuki mo ia." — ko e fokotu'u ia na'e fai 'e he NZ

School Trustees Association⁵

⁵ Ko hono kotoa 'o e ngaahi kupu'ilea 'oku 'oatu 'i he fakamatala ni, na'e ma'u kotoa ia mei he ngaahi tali na'e fakahoko mai 'i hono tuku atu 'o e palani fakaangaanga - draft Disability and Learning Support Action Plan 'i 'Okatopa 2018.

KONGA 2: Ko e Tefito'i Kaveinga Mahu'inga ke Fakamu'omu'a ki he ta'u 2019 - 2025

Kuo 'osi mahino 'a e tefito'i kaveinga mahu'inga 'e 6 ke fai'aki 'a e tokoni'i 'o e ako pe a mo e ngaahi liliu lahi taha ke fakahoko 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai koe'ahi ke fakalelei'i 'a hono fakahoko e tokoni mo e poupou, fakataha pe ia mo e ngaahi ngāue ke fai 'i he sekitoa akō pe a mo e ngaahi va'a ngāue kehekehe 'a e pule'anga, pe a 'oku 'oatu ia 'i he Action Plan ko'eni.

Ko e ngaahi tefito'i kaveinga ni na'e fa'u ia mei he ngaahi fokotu'u fakakaukau 'a e potungāue kehekehe 'a e pule'anga na'e fai ki he kōmiti Falealea na'a nau fakahoko 'a e fekumi na'e 'iloa ko e Inquiry into Identification and Support for Children and Young People with Dyslexia, Dyspraxia and Autism Spectrum Disorders in Primary and Secondary Schools 'i he 2016.

'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e 'i ai 'a e ngaahi ola lelei 'e ma'u 'e he fānaú mo e to'utupú pe a mo honau fāmili, whānau pe a ko e kau faiako mei he ngaahi tefito'i kaveinga mahu'inga ni pe a 'e toe tokoni'i mo lava ai ke fakalelei'i makehe 'a kinautolu na'e tōnounou 'a hono tokonia 'i he kuohili. 'Oku kau heni 'a e fānau mo e to'utupu na'a nau fiema'u ha tokoni koe'ahi ko 'enau neurodiverse, pe mahulu atu 'a 'enau lavame'a pe a pehē mo kinautolu na'e 'amanaki ke nau hola pe motuhia 'enau ako.

'Oku fiema'u ke 'ilo'i 'i he ako 'a e fānau Māori, ko kinautolu mo 'enau whānau ke 'oua na'a fakamavaeu'a'i ki naua he 'oku tonu ke na taha ma'u pe 'o kau atu ki ai mo 'enau lea, tupu'anga mo e tō'onga tukufakaholo. Ko e ngaahi fakalelei'i 'e fiema'u, ko hono fakakau mai 'a e whānau 'i hono fa'u mo fakakaukau'i 'o e ako mo e tokoni'i 'o 'enau fānau pe a ke 'oatu ha ngaahi fakahinohino ke tokoni ki he whānau 'i hono poupou'i 'o e ako 'enau fānau mo e to'utupu.

Ko e taumu'a ia ke hoko 'a e ngaahi tokoni ki he ako'anga tokamu'a, me ngā kōhangā reo mo ako tokamu'a 'a e kakai Pasifika, ngaahi ako'anga pe a mo e kura ko ha feitu'u 'oku nau talitali loto māfana mo nau fakahoko fatongia 'aki 'a hono fakamamafa'i 'o e mālohinga 'o e tokotaha ako. 'E fiema'u foki ke nau fakamo'oni'i 'oku nau lava 'o liliu 'a e founa 'oku fai'aki 'a 'enau faiakō ke tuha mo e kehekehe 'o e ngaahi fiema'u 'a e fānau pe a kau mai ki ai 'a 'enau lea, tupu'anga mo 'enau tō'onga fakafonua pe a nau ma'u 'a e tokoni 'i hono taimi totonu.

Ko e tefito'i kaveinga mahu'inga 'e 6 'o e Action Plan ko e:

1. Fakalahi 'a e tokoni'i 'e he ngaahi ako'angá 'a e fānau mo e to'utupu 'oku 'i ai 'a honau vaivai'anga pe a mo e fiema'u ha tokoni makehe ki he 'enau ako 'aki 'a hono ngāue'aki 'a e fuofua kau ngāue kuo kamata'i 'aki 'a e **polokalama fo'ou ko e Learning Support Coordinators**
2. Fokotu'u ha **founa sivi fo'ou ke fakalelei'i 'aki 'a hono sinaki 'ilo kei taimi 'a e ngaahi tokoni 'e fiema'u**

3. Fakalelei'i 'a e tokoni 'oku fiema'u ke fei mo fakahoko 'i he vave taha 'aki 'a hono fakalahi ke toe malohi ange 'a e fa'ahinga tokoni kehekehe ke fakahoko
4. Fakalelei'i ma'u pe 'a hono fakakaukau'i 'o e tokoni ke fai pea mo fakahoko **ha tokoni 'oku ofe'ingofua mo ha poupou ki he fānau mo e to'utupu 'oku nau eurodiverse** ka 'oku 'ikai lava ke nau ma'u 'a e tokoni mo e ngaahi naunau lelei taha 'oku ala ma'u he lolotonga ni
5. **Ke toe lelei mo lahi ange 'a e ngaahi tokoni ma'ae fānau mo e to'utupu 'oku toe mahulu atu 'a 'enau ngaahi lavame'a** 'i hono fakalahi 'a e ngaahi faingamālie fakaako
6. **Fakalelei'i 'a e ako ma'ae fānau mo e to'utupu 'e ala motuhia pe te nau nofo mei he ako** 'aki ha founa tokoni fo'ou ke nau faka'ehi'ehi mei he nofo pe motuhia mei he ako, fakalelei'i mo e tokoni 'oku nau lolotonga fiema'u 'i he lolotonga ni, pea ke tokoni mo poupou'i 'a kinautolu kuo nau 'osi nofo ke nau toe foki 'o ako.

'Oku 'oatu 'i he peesi 12 ha to'oto'o me'a lalahi 'o e Action Plan ko 'eni.

Taumu'a Mahu'inga 1: Ko e kau ngāue Learning Support Coordinators

'I Novema 2018, na'e talaki 'e he Palemia, Right Honourable Jacinda Ardern, 'a e fakapa'anga 'aki 'a e \$217 miliona ('i he ta'u 'e 4) ke fokotu'u 'a e 'uluaki kulupu 'o e toko 600 'o ha kau ngāue taimi kakato (full time equivalent) 'oku ui ko e LSC 'o kamata ia 'i he 2020. Ko hono kamata'i 'o e LSC ko e tali ia 'o e ngaahi fokotu'utu'u mo e fekumi na'e fai 'e he kōmiti Falealea.

Ko hono fa'ufa'u mo hoko atu 'a hono ngāue'aki 'o e LSC 'e fai hili ha'a ne mahino ki he ngaahi apiako mo e kura 'a hono ngāue'aki 'a e kau ngāue 'oku nau kamata'i. Ko e kau LSC te nau kamata'i 'e lava ke vakai'i lelei mo fakalelei'i 'a hono fai honau ngaahi fatongia pea toki fai fakakatoa mo kakato. 'E toe mahino lelei ange ai 'a e ngaahi fiema'u 'o e kau ngāue ki he kaha'u (medium-term).

Ko e hā 'a e fatongia 'o e LSC?

Ko e kau ngāue eni 'i he ngaahi ako'anga te nau tokoni ke toe lahi mo lelei ange 'a e malava 'e he kau faiako/kaiako 'a honau fatongia, mo nau 'ilo mo fakakaukau'i 'a e founa ke fai'aki 'a hono tokoni'i mo poupou'i 'a e ngaahi fiema'u kotoa 'a e fānau mo e to'utupu 'i he ako'anga mo e kura. 'E lava ke vahe'i 'o ngāue ha LSC 'e 1 a 'i ha ngaahi ako'anga 'oku nau tokosi'i.

'E fengāue'aki 'a e kau ngāue LSC pea mo e Learning Support Facilitators 'a e Ministry of Education 'o fakafou 'i he Learning Support Delivery Model ke nau fehokotaki lelei ai pea mo e ngaahi ma'u'anga tokoni mo e naunau 'o hangē ko e Resource Teacher Services pea mo e tokoni kehekehe mei he komiuniti. 'E toe ngāue fakataha 'a e LSC pea mo e Special Education Needs Coordinators s (SENCOs) 'o hoko ia ko e konga pe 'o e kau ngāue 'a e ako'anga takitaha pea ke tauhi 'e he ako ko ia 'a e faifatongia 'a e SENCO.

E fakataafataha ‘a e ngaahi fatongia tokoni mo e poupou ‘a e LSC ki he ‘uuni me’ā ‘e 5:

1. Poupou mo tokoni’i ‘a e fānau ako ‘i he ako’anga pea mo e kura
2. Fepoupouaki mo e kau faiako/kaiako ‘i he ako’anga mo e kura
3. Tataki ‘i he fetu’utaki ‘a e ako’anga/kura pea mo e ngaahi mātu’ā mo e whānau kotoa pe, pea ke fakakau mai ‘a e loto mo e fiema’u ‘a e mātu’ā, whānau mo e fānau ako kae’uma’ā ‘a e to’utupu koe’uhī ke nau ‘ilo ha ngaahi tu’utu’uni ‘a e ako’anga/kura ‘e fai fekau’aki mo e tokoni ‘oku teu’i ke fai ma’ā nautolu
4. Fengāue’aki mo e kau ngāue LSC ‘oku nau vāhenga taha ‘i he Kahu Ako pea ke nau fehokotaki lelei ai o e Learning Support Facilitator kae’uma’ā foki ‘a e ngaahi tokoni ‘oku lava ke ma’u mei he Learning Support Delivery Model
5. Ngāue fakataha mo e kau taki (leadership team) ‘i he ako’anga/kura ke fakapapau’i ‘oku ma’u ‘e he fānau ako kotoa pe ‘o kau ai mo kinautolu ‘oku toe mahulu atu ‘a ‘enau lavame’ā (gifted) ‘a e ngaahi tokoni tuha mo ‘enau fiema’u kae fakalakalaka ki mu’ā mo a’usia ‘enau taumu’ā ako.

‘E fokotu’utu’u ‘e he LSC ha founa ngāue ke toe hamolemole ange ai ‘a e hiki hake ‘a e fānau ‘oku nau fiema’u tokoni ako mei he ako tokamu’ā ki he ngaahi ako’anga ma’olunga ‘o a’u ai pe ki he ngaahi kolisi pea mo ha ako ngāue te nau fai ‘i he kaha’u.

‘E fakapa’anga kehe ‘a e fatongia ‘o e LSC ‘o tānaki atu ia ki he fakapa’anga angamaheni ‘oku tonu ke ma’u ‘e he ako’anga takitaha.

Ko e hā ‘a hono ‘aonga mo mahu’inga ‘o e kau ngāue LSC pea ko e hā e ola lelei ‘e ma’u mei ai ‘e he fānau mo e to’utupu?

‘I he lolotonga ni ‘oku ‘ikai ke fakapa’anga ha taha ke ne fai ‘a e tokoni mo e poupou pehē ‘i he ako’anga/kura, neongo ‘oku ‘osi fai pe ia ‘e he ngaahi ‘apiako ni’ihī ‘aki ‘a ‘enau pa’anga ke totongi ‘aki ‘a e SENCOs.

‘E fai ‘e he LSC pea mo e kau taki ngāue ‘i he ako’anga/kura ke fakakaukau’i mo fokotu’u ha founa ngāue ‘e lava ai ke tokoni’i ‘a e fānau kotoa pe mo e to’utupu ke nau lava ‘o ako mo toe fakalakalaka foki pea malava lelei mo ‘enau fehiki’aki holo. ‘Oku lava ke fakakau lelei mai ‘a e fāmili/whānau ‘i he ako ‘o ‘enau fānau pea fakapapau’i ‘oku ‘osi ‘ilo’i ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e fānau Māori mo Pasifika pea ke fai leva ‘a e ngaahi ngāue ke tuha mo taau mo e fiema’u ko ia.

‘E ma’u faingamālie leva ‘a e fānau mo e to’utupū mei ha kau faiako ‘oku nau ma’u tokoni pe tataki lelei kinautolu ke malava ‘o fakahoko lelei ‘a honau fatongia fakafaiako (personal learning and development). Te nau toe ma’u faingamālie ‘i he fengāue’aki vāofi ‘a e kau faiako, pea mo e

kau ngāue he mala'e ako, fāmili/whānau kuo fālute kinautolu ke nau fetokoni'aki 'i hono fai 'o e tokoni'i mo poupou'i 'o e ako 'a e fānau.

Ko e konga 'o e Learning Support Delivery Model, ko hono fakafehokotaki 'a kau ngāue LSC 'oku nau ngāue he ngaahi ako'anga tokamu'a, me nga kōhangā reo, akoteu mo e kolisi kuo vahe'i ke nau ngāue fakataha ke sinaki 'ilo kei taimi 'a e ngaahi fiema'u tokoni 'a e komiuniti ko ia. 'E lava leva ai ke tokanga'i makehe ange 'a e fānau mo e to'utupu 'oku 'ikai lava ke nau ma'u e ngaahi tokoni ma'olunga ko ia 'oku hū mai mei he Ongoing Resourcing Scheme, 'o kau ai 'a kinautolu 'e 'aonga taha ki ai 'a e founiga ako 'oku fakahoko 'i he loki-ako, 'o ako'i kinautolu he founiga fakatuha ki honau mālohinga he 'e ma'u ai ha ola 'oku lelei ange.

"Oku ou poupou kakato ki hono fiema'u ha kau LSC 'i he ako'anga kotoa pe. Ko e fatongia eni ke fai 'e ha ni'ihi 'oku nau ma'u ha poto'i ngāue mo ha taukei pea 'e fiema'u foki ha taimi lahi ke fai'aki ia" — ko e fakahoko mai ia mei he mātu'a

Ko e Ngaahi Fatongia Mahu'inga ke fakahoko pea mo e taimi ke fai ai

Te mau ...	Taimi ke fakahoko ai
<p>Ko hono kamata'i 'o e ngāue 'a e kau LSC 'i he ako'anga/kura.</p> <ul style="list-style-type: none"> Fokotu'utu'u mo fo'u 'a e kinautolu te nau kamata'i 'a e ngāue ni, kau ai mo hono fakamahino 'a e ngaahi ngāue ke fakamu'omu'a, ko e ngaahi fatongia ke nau fai, ko e poto'i ngāue pe taukei 'e fiema'u ki ai pea mo e founiga ke fai'aki 'a honau fatongia, ko hono tu'uaki atu mo kumi 'a e kau ngāue, ngaahi founiga ke fai'aki 'enau ngāue, ko hono fuofua fakataukei kinautolu mo poupou'i lolotonga 'a 'enau fai e ngāue 'i he ako'anga/kura. 	'Epeleli ki Tīsema2019
<ul style="list-style-type: none"> Fakahoko mo kamata'i 'i he ngaahi ako'anga/kura 	Mei Sanuali 2020
<ul style="list-style-type: none"> Siofi, sivi'i mo vakai'i fakalelei 'a kinautolu na'a nau kamata'i 'a e ngāue LSC. Fokotu'utu'u mo fo'u 'a e konga hono hoko mo e toenga ke nau hū mai ki he ngāue ni [o fakafalala pe ki he lahi 'o e pa'anga ke fai'akij]. 	Sanuali 2020 ki he 2025

Taumu'a Mahu'inga 2: Ko hono sivi'i ke sinaki 'ilo 'a e ngaahi fiema'u tokoni ki he ako

'Oku mau fiema'u ke fakahoko 'a e tokoni 'oku taau ke fai ma'ae fānaú mo e to'utupú 'i he taimi 'oku tonu ke fai ai kae ma'u e ola lelei taha. Koe'uhī ke lava eni, 'e fiema'u ke toe mā'opo'opo ange 'a hono vakai'i pe sivi ke 'ilo'i 'a e ngaahi fiema'u tokoni koe'uhī ke ma'u atu ia ma'a kinautolu 'i he vave taha. Ko e tokoní, 'oku tonu ke kamata pe ia mo e kau faiako 'i hono fakalelei'i 'o e ngaahi me'a 'oku hoko 'i loki ako kimu'a pea toki kumi ha ngaahi tokoni makehe mo mahulu atu mei ha kau mataotao mei tu'a. Ko e taumu'a ke sinaki 'ilo 'a e fānau mo e to'utupu ko iá pea 'e lava leva ke ma'u ha ola 'oku lelei ange 'o kapau ke fai ha vakai'i fakalelei 'o 'enau ngaahi fiema'u tokoni 'o 'oua 'e fakafalala ki hono sivi'i 'a honau vaivai'anga pe faingata'a'ia'anga.

‘E ngāue ‘a e Ministry of Education pea mo e Ministry of Health ke fakapapau’i ko e ngaahi naunau ko ia ke sivi’i ‘aki pe ‘oku fiema’u ha tokoni makehe, ke fakatahataha’i ia ke hoko ko ha me’asivi ‘oku falala’anga ‘o kau mai ki ai mo e sivi mo’ui lelei foki.

Ko e hā ha founiga sivi fo’ou ke fokotu’u?

‘Oku mahu’inga ke tukuange ki he mātu’a mo e whānau ke nau fakahā ‘a e ngaahi tokoni ‘oku fiema’u ma’a ‘enau fānaú he ko kinautolu ‘oku nau ‘ilo lelei ange mo ofi kia kinautolu, pea ke toki kau atu ki ai ‘a e kau faiako ‘oku nau ako’i ‘a e fānau ko ia. Te mau tānaki atu mo ha ngaahi me’angāue pe founiga sivi fo’ou ‘i he ako ke sivi pe vakai’i ‘aki ‘a e fānau he taimi kehekehe ‘o ‘enau mo’ui. Ko e ngaahi me’angāue eni ‘e toe vakai’i ‘e he Ministry of Education:

- Ko e sivi faka’aufuli ‘i he hoko honau ta'u 3 ‘o kau ai ha sivi’i ‘o e autism spectrum disorder
- Ko e founiga sivi pau mo mahino ke fai ia ‘i he taimi te nau hū ai ‘o ako
- Sivi pe ‘asi ha dyslexia mo ha dyspraxia pea ke ‘ilo’ingofua ‘a e fānau ‘oku toe mahulu atu ‘a ‘enau lavame’a (gifted children)
- Ko e sivi mo’ui lelei angamaheni ‘oku fai ia ‘i he hū mei he akoteu ki he ngaahi kolisi pe ako ma’olunga.

Ko e Ministry of Education te nau fakamahino atu ‘a e ngaahi founiga sivi lolotonga ke tokoni ki hono ‘ilo’i ‘o e dyslexia pea ke fakahoko atu ia ke ngāue’aki fakataha mo hono kamata’i ‘o e ngāue ‘a e kau LSC. ‘E ngāue fakataha ‘a e Ministry of Education pea mo ha ngaahi ako’anga/kura ‘e ni’ihī ke fai ha fekumi, fokotu’u mo fa’u ha founiga sivi ‘oku falala’anga ke fai’aki ‘a e sivi he taimi ‘oku nau hū ai ki he ako. ‘E vakai’i ‘e he Ministry of Education ‘a e founiga ke kau mai ai ‘a e fānau mo e to’utupu pea pehē foki mo ‘enau mātu’a/whānau. Ko ‘emau fakataumu’ā ke fokotu’u ‘a e founiga sivi ni ia ko ha me’angāue ‘oku fai’aki ‘a e Reo Māori pea mo e lea tuhutuhu ‘a e kakai tuli mo ‘ikai lava lea (Sign Language).

Ko e hā ‘oku mahu’inga ai ‘a e me’ā ni ki he fānaú mo e to’utupú pea mo honau fāmili mo e whānau?

‘Oku ‘osi mahino ‘aupito pe mei he ngaahi fakamo’oni ‘a hono ‘aonga mo e lelei ‘e ma’u ‘i hono tokoni’i ‘o e fānau ‘o kapau ‘e sinaki ‘ilo pea lava ke fakahoko ha tokoni ma’a nautolu ‘i he kamata’anga. ‘Oku toe tokoni pe foki ‘a hono sinaki fai ‘a e tokoni ma’ae fānaú mo e to’utupú mei he kamata’anga, ka ‘e tokoni ‘a e ngaahi sivi ni ki he kau tauhi fānau, mātu’a/whānau, kau faiako pea mo e kau ngāue he sekitoa ‘o e ako, ke toe mahino ange ai ‘a ‘enau ngaahi fiema’u. ‘E si’isi’i ange ai ‘a hono uesia tamaki ‘o ‘enau ako, pea ko e fānau mo e to’utupu ni’ihī, ‘e ‘ikai ke fu’u fiema’u ha tokoni ma’a kinautolu ‘amu ange ‘i he ‘enau lalahi hake. ‘E toe tokoni eni ke ‘ilo’i ai ha ngaahi fiema’u tokoni ‘amui ange pea ke fai leva ha ngāue ki ai. Ko hono fai ‘o e sivi ni ‘e

tokoni ia ke potupotutatau ‘a hono ma’u ‘o e ngaahi tokoni he ‘e ‘ikai ke tukuatu ki he mātu'a mo e whānau ke nau fua ‘a e fakapa’anga ‘o e ngāue ni.

Ko e ngaahi fakamatala mo e ‘ilo ‘e tānaki mei he sivi ‘e fai, ‘e tokoni ia ki hono fokotu’utu’u ‘o e fa’ahinga tokoni ‘oku fiema’u pea mo e feitu’u ke fakahoko ai, pea ‘e lava ai ke ‘ilo ‘a e ngāue ‘oku tonu ke fakahoko ‘i he feitu’u mo e taimi ke fakahoko ai.

Ko e ngaahi me’ā ke fakakaukau’i ‘i hono fa’u mo hono ngāue’aki ‘o e founiga sivi ni.

‘E fiema’u ke fai ha sio lelei ki he ngaahi me’ā ni - ko hai ‘oku tonu ke sivi’i, ko e hā fua e me’ā sivi, ko e ta’umotu’ā ‘o kinautolu ke sivi, ko e founiga sivi ke ngāue’aki pea mo hono ngaahi naunau foki. ‘E fai ha sio ‘a e Ministry of Education pe ‘e fakalahi atu ‘a e sivi ke kau mai ki ai mo ha sivi kehe ia mei he sivi kuo ‘osi fakakau ‘i he palani Disability and Learning Support Action Plan, ‘o hangē ko hono vakai’i pe ‘oku ‘asi ha foetal alcohol spectrum disorder pe ko e ni’ihī ‘o e ngaahi faingata’ā’ia faka’atamai (sensory processing disorders).

Ko e ngaahi sivi ni kuo pau ke faingofua hono ngāue’aki. ‘E fiema’u ke faingofua ‘a hono ngāue’aki. ‘E fiema’u ke ‘oua na’ā fu’u halalau he mo’ui ‘a e fānau mo honau fāmili mo e whānau pe ke toe fakahela fau ki he kau faiako.

Ko e me’angāuē ke ‘oua na’ā fa’u ia ke tuha mo taau pe ia mo e fa’ahinga tō'onga pe tukufakaholo ‘a ha kakai pe ‘e taha, ka ke vakai’i ‘a e fānau fakataha mo hono fāmili oe whānau. ‘E hā mei ai ‘a e anga ‘o e sio ‘a e Te Ao Maori ki he ni’ihī ‘oku toe mahulu atu ‘a ‘enau lavame’ā (giftedness) ‘o kau ai ‘a e rangatiratanga/taki, lea mo e poto’i lea, tikanga pea mo e tō'onga tukufakaholo fakafonua.

Ko e ngaahi me’angāue ni ke nau lava ‘o poupou atu ke sinaki ‘ilo’i ai ‘a e ngaahi tokoni ‘oku fiema’u ‘i he ni’ihī ‘oku hoko kiate kinautolu ha ngaahi faingata’ā’ia kehe (‘o hangē ko e fepaki mo honau ‘ulungaanga tukufakaholo pe ‘ikai ke maa’usia ha tu’unga fakapa’anga lelei).

Ko hono fa’u ‘o e me’asivi ni ‘e fai fakataha ia pea mo e ngaahi ngāue kehe pe ‘o e Action Plan ‘i hono fakalahi ‘a e ngaahi tokoni ‘e ala ma’u ma’ae fānau ni pea mo e fāmili, whānau, kau faiako pea ke hamolemole lelei ‘a hono fakahokō ‘o fou atu ‘i he Learning Support Delivery Model.

“I he mahino mai ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ‘a e lahi ‘o e ngaahi fiema’u fakakātoa, ‘oku mau poupou’i ai ‘a e fokotu’utu’u fakakaukau ke fa’u ha ngaahi me’angāue ke sivi’i mo vakai’i fakalelei ‘aki koe’uhī ke ‘ilo’i ‘a e ngaahi me’ā ke fai ki ai ‘a e ngāue mo mahino ange ai ‘a hono lahi.” — ko e tali ia mei he Office of the Children’s Commissioner

Ko e Ngaahi Fatongia Mahu'inga ke fakahoko pea mo e taimi ke fai ai

Te mau	Ko hono taimi.
Te mau fokotu'u ha me'angāue sivi 'o makatu'unga 'i he ngaahi 'ilo pau mo e fakamo'oni (evidence-based) pea ke hā mei ai 'a e ngaahi tefito'i 'ilo mo e fakakaukau 'a e kakai Māori pea mo fakamamafa'i ai 'a e ngaahi fiema'u tokoni ('o 'ikai ko hano sivi'i 'a e tupu'anga 'o e ngaahi fiema'u ko ia):	
<p><i>Sivi ke 'ilo'i pe 'oku 'i ai ha dyslexia, dyspraxia mo ha mahulu atu 'a e lavame'a (giftedness):</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Ke 'ilo'i 'a e ngaahi me'angāue ke tokoni 'i hono kumi pe 'oku 'i ai ha dyslexia pea ke 'ilo'i ia fakataha mo hono kamata'i 'o e ngāue 'a e kau Learning Support Coordinators • Ko hono kamata'i tahataha he ngaahi ako'anga/kura [<i>'o fakafuofua ki he lahi 'o e pa'anga ke fai'aki</i>]. 	Siulai 2019 – Tīsema2020
<p><i>Kuo 'osi ma'u ha me'asivi lelei ke fua'aki mo fokotu'u 'a e tu'unga ke kamata'aki 'i he fuofua hū ki he ako</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Fakatotolo, fuofua fokotu'u pea mo hono sivi'i ('o ngāue'aki ha ngaahi ako'anga mo e kura si'isi'i pe kuo 'osi ngāue ai 'a e kau LSC). • Kamata'i tahataha ki he ngaahi ako'anga kotoa mo e kura [<i>'o fakafuofua ki he lahi 'o e pa'anga ke fai'aki</i>]. 	Mei he 2021 Siulai 2019 ki Tīsema2020
<p><i>Ko e ngaahi ngāue ke fai ki hono sivi'i 'o e ako tokamu'a pea mo e sivi mo'ui lelei ma'a e fānau lalahi ange (teen health screening)</i></p> <p>Vakai'i ('o fou 'i he ngaahi ngāue kuo 'osi kamata'i 'e he Ministry of Health) 'a hono fua 'o e fānau iiki (ta'u 3) pea mo e fānau ki'i lalahi ange (teen); pea ke fakahoko ai ha ngaahi liliu 'e fiema'u ke fai ki he ngaahi me'angāue pe naunau, fa'u 'o e ngaahi tokoni 'e fiema'u ke fakahoko pea mo e founiga ke fakahoko 'aki.</p>	Mei he 2020 Fakamahino ai 'a e taimi ke kamata'i ai.

Taumu'a Mahu'inga 3: Fakalelei'i 'a e tokoni 'i he 'enau kei iiki

Ka kamata lelei 'a e mo'ui 'a e fānau 'e kau lelei ai pe ia 'i he 'enau feinga ako 'a mui ange pea pehē ki he 'enau mo'ui lelei kae'umaā 'enau fakafeohi. 'Oku kau henī 'a hono 'ilo'i kei si'i e ngaahi fiema'u tokoni 'a e fānau iikī mo lava ai ke ma'u 'e he ngaahi fāmili ha tokoni 'i he vave taha. Ko e tokoni 'i he 'enau kei si'i 'oku fai ia ma'ae fānaú mei hono fānau'i mai pe kinautolu 'o a'u ki he 'enau hū 'o ako, pea 'oku fai ia fakataha mo hono vakai'i 'a 'ene tupu hake he fāmili mo e whānau.

'Oku hā mei he ola 'o e fakatotoló 'oku 'aonga taha 'a e tokoni ma'ae fānaú 'o kapau 'e fakakau mai 'a e fāmili ki ai, pea ke nofoloto ia 'i hono tauhi faka'aho 'o e fānau mo e fāmili pea mo e kamata 'o 'enau ako.

Ko e hā hono 'uhinga 'o e ngaahi tefito'i kaveinga ni?

'E toki 'aonga pe eni kapau 'e 'osi 'a e sivi 'oku hoko atu 'aki ha tokoni'i kinautolu he founiga 'oku fiema'u ke fai. Te mau feinga'i ke ma'u mo 'ilo 'a e fa'ahinga tokoni kehekehe pea mo e lahi 'o e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ke fai pea ke fakahoko ia 'i hono taimi totonu ma'ae fānau, pea ke toe fakalelei'i foki pe ko e fakakau mai ha ngaahi tokoni fo'ou 'e ala fiema'u. 'E kau ki ai 'a hono vakai'i pe ko e hā ha fa'ahinga tokoni pe fakahinohino 'oku fiema'u 'e he ngaahi fāmili ni. 'E fakahoko eni 'i he funga ia 'o e ngaahi ngāue fo'ou na'e 'osi fokotu'u 'i he 2017 ma'ae fānau iiki⁶, mo e fakapa'anga na'e vahe'i ki ai mei he Patiseti 2018 pea mo hono kamata'i 'o e Learning Support Delivery Model.

Te mau ngāue mo e ngaahi va'a ngāue kehe ke fakatahataha'i mai mo ofe'ingofua 'a e ngaahi ngāue mo e tokoni 'oku fai 'e ngaahi potungāue kehe 'a e pule'anga. 'Oku lolotonga fai 'e he Ministry of Education 'a e ngāue ki ai he lolotonga ni 'i he Mana Whaikaha – ko e MidCentral Prototype ke fakafo'ou mo 'ako'i 'a e founiga ngāue kia kinautolu 'i ai honau ngaahi vaivai'anga pea 'oku tataki ia 'e he Ministry of Health.

'Oku mau fengāue'aki mo e Te Kōhanga Reo National Trust (TKRNT) ke fa'u ha polokalama ke fakamafola mo talaki atu 'aki ke 'ilolahia 'e he kau faiako, mātu'a mo e whānau pea faka'ai'ai ke faingofua mo lava ke nau ma'u 'a e tokoni (tautefito 'a e tokoni ki he tō'onga/'ulungaanga, lea mo e lava ke fai e fehokotaki pea mo e autism spectrum disorder foki). 'E ngāue fakataha 'a e Ministry of Education pea mo e TKRNT ke fakalahi mo fakalelei'i 'a e poto'i ngāue 'a e kau faiako, whānau mo e kaiako ke nau lava 'o tali 'a e ngaahi fiema'u 'a e fānau.

Lolotonga 'e mau feinga ke fakalelei'i 'a e tokoni'i 'oku fai ma'ae fānau 'i he 'enau kei iiki, te mau toe feinga foki ke fakasi'isi'i mo e fiu tali ke ma'u 'a e ngaahi tokoni 'oku lolotonga fakahoko.

⁶ Ko hono fakanaunau 'o e ngaahi ngāue ke fakalelei'i 'aki 'a e fakafeohi lelei (social wellbeing) 'o kau ai 'a e (Oral Language and Literacy, Expanding Behaviour Service, and Incredible Years Autism) 'e ma'u ai 'a e poupou kimu'a ange ma'ae fānau ta'u 0-8 'a ia 'oku fakataha'i ai 'a e ngaahi tokoni fakalukufua, tokoni kuo 'osi vahe'i pe ke ma'u ia 'e he ni'ihi pe, pea mo e tokoni fakataautaha.

Ko e hā ‘oku mahu’inga ai ‘a e kaveinga ni pea ‘e tokoni fēfē ia ki he fānau?

‘Oku hā mei he fakatotolo, ko ha tokoni pe poupou ‘oku fo’u mo fokotu’utu’u lelei ma’ae fanau kei ako tokamu’a, ‘oku ‘asi leva ‘a hono ola lelei ‘i ha ki’i taimi nounou pe, pea ‘e toe tolonga atu foki ki he kaha’u ma’ae fānau pea mo e fāmili mo e whānau. ‘Oku kau ‘a hono ‘aongá ki he ‘enau mo’ui lelei, poto ange ‘i he lea, fakafeohi, kau mo nofo ‘o ako, pea mo e a’usia ha ako ‘oku ola lelei.

Ko hono fakakaukau’i hono fakalelei’i ‘o e sinaki fai ‘a e tokoni ‘i he ‘enau kei iiki

‘E toe ma’u e ola lelei ki he tokoni ‘oku fai ‘o kapau ‘e kau mai ‘a e fāmili, whānau ke poupou’i ‘a e ngāue ‘oku fai. Ko e tō'onga ‘a e fāmili mo e whānau ‘e makatu’unga ai ‘a e ola lelei ‘e ma’u ma’ae fānau. ‘Oku kau heni ‘a hono fakapapau’i ‘oku malava ‘a e mātu'a mo e whānau ke nau kumi ‘a e tokoni ‘oku tuha taha pea ‘oku nau kau atu ‘i ha tu’utu’uni ‘oku fiema’u ke fai. ‘O hangē ko ‘eni, ke fengāue’aki ‘a e fāmili mo e whānau mo e ako’anga tokamu’a, kau mataotao ‘oku nau tokoni pea mo e kau ngāue kehekehe pe ke fakapapau’i ‘oku ma’u ‘e he fānau ‘a e tokoni mo e poupou ‘oku nau fiema’u.

‘E fiema’u ke vakai’i pe ko e ngaahi tokoni ‘oku fai ‘i he lolotonga ni ‘oku taau ia mo e fiema’u ‘a e fānau pe ‘oku totonu ke toe tānaki mai ha ngaahi tokoni kehe ‘oku tuha ange mo honau vaivai’anga takitaha.

“Oku tau lau ki he mahu’inga ‘o e tokoni’i ‘oku kei iiki ‘a e fānau pea ke ‘ilo ‘a e ngaahi faingata’ā’ia ‘i he ‘enau kei si’i pea hili ia ‘oku mau tali he māhina ‘e 10 ki he ta'u ‘e 2 ke toki ma’u ha tokoni.” — ko e tali mei ha faiako

Ko e Ngaahi Fatongia Mahu’inga ke fakahoko pea mo e taimi ke fai ai

Te mau ...	Ko e Taimi
Ko e tatali ki he ngaahi tokoni ‘oku ma’u ‘i he lolotonga ni ‘oku fu’u fuoloa pea ‘oku tonu ke toe vave ange: <ul style="list-style-type: none">• Fakatotolo’i ‘a e taimi ‘oku tonu mo tuha ki he tatali, fokotu’u ia ko ha taumu’a ke feinga’i pea fa’u ha fokotu’utu’u fakalau ta’u ‘o feinga’i ai ke a’usia ‘a e taumu’a ko ia.• Fakahoko tahataha ‘a e palani fakalau ta'u.	Siulai ki Tīsema2019
Fakalelei’i ‘a e tokoni ‘oku fai ma’ae fānau ako tokamu’ā pea mo honau fāmili/whānau: <ul style="list-style-type: none">• Ngāue fakataha pea mo e Te Kohanga Reo National Trust ha founiga ke fakamafola atu mo talaki ke ‘ilo ‘e he kau faiako, mātu'a mo e whānau (mo nau lava ke ma’u) ‘a e ngaahi tokoni ko eni.• Fokotu’utu’u mo fo’u fakataha mo e Kohanga Reo National Trust ha founiga ke fakalelei’i mo fakanaunau ‘a hono ako’i mo tokoni’i ‘a e kau faiako, mātu'a, whānau mo e kaiako ke nau lava ‘o poupou ki he tokoni’i ‘a e ako ‘e ‘enau fānau.	Sanuali 2020 ki Tīsema2025
	Sanuali ki Tīsema2019

Te mau ...	Ko e Taimi
<ul style="list-style-type: none"> • Te mau feinga'i ke ma'u mo 'ilo 'a e fa'ahinga tokoni kehekehe pea mo e lahi 'o e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ke fai pea ke fakahoko ia 'i hono taimi totonu ma'ae fānau pea ke toe fakalelei'i foki pe ko e fakakau mai ha ngaahi tokoni fo'ou 'e ala fiema'u [<i>fo'ou 'e ala fiema'u /'o fakafalala pe ki he lahi 'o e pa'anga ke fai'aki 'a e ngāue</i>]. 	Mei he 2020
<ul style="list-style-type: none"> • Fakalelei'i 'a e fengāue'aki vāofi 'a e Ministry of Health, Ministry of Social Development, Oranga Tamariki mo e ngaahi va'a ngāue kehe 'o kau ai 'a e: <ul style="list-style-type: none"> ○ Ngāue fakataha mo e Ministry of Health ke fokotu'u ha founiga ngāue 'oku hamolemole mo ofe'ingofua 'a hono fai fakataha'i 'a e tokoni'i 'o kinautolu 'oku 'i ai honau ngaahi vaivai'anga 'o fakafou 'i he founiga fo'ou ko ia na'e fokotu'u 'o 'ahi'ahi'i 'i he MidCentral DHB (Mana Whaikaha). ○ Feinga'i ke mahino 'a e ngaahi liliu 'oku fu'u fiema'u ke fakahoko ke toe lelei ange ai 'a hono fakahoko 'o e tokoni mo e ngaahi ngāue ki ai. 	Sanuali 2019 ki Tīsema2020

Priority 4: Ko ha ngaahi tokoni ‘oku ofe’ingofua ma’ae fānau mo e to’utupu neurodiverse

Ko e neurodiversity ko e lea ia ‘oku ne fakatahataha’i ai (ka ‘oku ‘ikai ke fakangatangata pe ki hen) ‘a e dyslexia, dyspraxia, dyscalculia, dysgraphia, autism spectrum disorder, foetal alcohol spectrum disorder, attention deficit/hyperactivity disorder, trauma related disorders, and auditory pe ko e visual processing disorders. Ko e fokotu’utu’u eni ‘oku matu’aki faingata’a ke fakahoko he ‘oku ne fakatahataha’i mai ‘a e ngaahi fiema’u kehekehe mei he feitu’u kehekehe mo lahi foki ka ‘oku toe kehekehe ko ‘enau ngaahi fiema’u takitaha pea me’atēpū foki ‘oku ‘i ai ‘a e fānau mo e to’utupu ‘oku ‘iate kinautolu ‘a e ua’i me’ia mei he ngaahi vaivai’anga ‘i ‘olungá ‘o toe fakautuutu ange ‘a e faingata’a ke mahino ‘a e tokoni ke fai ma’ā kinautolu. Ko e fānau mo e to’utupu neurodiverse ‘oku kehekehe foki ‘enau puke mo e mahino kia kinautolu ‘a e me’ā tatau pea toe kehe ange ‘a ‘enau faka’uhinga’i ia ‘o hoko leva ‘a hono ako’i kinautolu ‘i he lokiako angamaheni ke toe faingata’a ange ai ‘enau ako.

Ko e me’ā ‘oku tokanga lahi ki ai ‘a e taumu’ā ko ‘ení ko hono tānaki mai ke toe lahi ange ‘a e ‘ilo mo e mahino ki he ako’anga tokamu’ā mo e me ngā kōhangā reo, ‘apiako, kura ke nau ako’i mo fakahinohno ‘a e fānau neurodiverse ‘i ha founiga ‘oku tuha mo taau mo ‘enau fiema’ú ke toe fakalaka ai ki mu’ā ‘a ‘enau akó ‘i hono loloto pea mo ‘ene vave foki.

‘Oku ‘i ai ‘a e fānau mo e to’utupu neurodiverse ‘e ‘ikai ke nau kau ‘i he ma’u tokoni mei he Ongoing Resourcing Scheme, ka te nau fiema’u ha kau faiako ‘oku nau mateuteu ange pea mo ha tokoni mei ha kau mataotao ke lava ‘o fakakakato ‘a e ngaahi tokoni ke fai ‘i he lokiako. ‘Oku fiema’u ke fai ‘a e tokanga ki hen i he ko e tokolahi ‘o kinautolu ni na’e ‘ikai ke sivi’i pe vakai’i fakalelei ke mahino pe ke sinaki ‘ilo ‘i he ‘enau kei si’i, ke lava ai ‘e he kau faiakó mo e ni’ihī ‘oku nau fengāue’akí ‘o ‘oatu kiate kinautolu ‘a e ngaahi tokoni totonu.

Ko e hā hono ‘uhinga ‘o e ngaahi tefito’i kaveinga ni?

Na’e fiema’u ‘e he kōmiti fekumi ‘a e Falealea na’e ui ko e Support for Children and Young People with Dyslexia, Dyspraxia and Autism Spectrum Disorders ke vakai’i ‘a e me’ā ‘oku hoko pea mo e ngāue ‘oku fai ke tokonia ‘a kinautolu ‘oku nau mo’ua ‘i he ngaahi faingata’a’ia ni ‘i he akoteu (Primary Schools) pea mo e ngaahi kolisi mo e ako ma’olunga (Secondary Schools).

‘Oku hā mei he ngaahi fekumi mo e fakamo’oni ‘i Nu’usila ni pea mo tu’apule’anga foki ‘oku fakalakalaka lahi mo papau ange ‘a e ako mo e mo’ui ‘a e fānau mo e tou’utupu kotoa pe ‘o kau ai mo kinautolu ‘oku kehekehe ‘a honau mālohinga mo e vaivai’anga ‘i hono:

- Ma’u ha faiako mo ha faingamālie ako lelei ‘i he ngaahi ako’anga tokamu’ā mo e me ngā kōhangā reo, mo e ngaahi ‘apiako mo e kura ‘oku talitali lelei mo māfana ai ‘a e fānau pea ko ‘enau ako mo ‘enau mo’ui ‘oku fakakaukau’i lelei mo fakahoko ia ‘i he founiga ‘oku taau mo ‘enau fiema’u (‘a ia ko hono tokoni’i ia ‘o e tapa kotoa ‘o ‘enau mo’ui)

- Faka'aonga'i lelei 'a e tupu'anga kehekehe 'o e fānau mo e to'utupu 'i hono ako'i kinautolu pea ke tokoni ia ke to e lelei ange ai 'a 'enau faiakó, 'o nau fengāue'aki fakataha pea mo e mātu'a, fāmili mo e whānau
- Ko e ngaahi ako'anga tokamu'a mo e me ngā kōhangā reo, 'apiako mo e kura ke nau lava 'o sio mo 'ilo 'a e hā mai ha fakalakalaka 'i he ako 'a e fānaú mo e to'utupú pea ke nau fakatokanga'i 'a kinautolu 'oku fiema'u ha tokoni mei ha mataotao
- Lava 'a e kau faiakó mo e ako'angá 'o ma'u ha tokoni mei ha kau mataotao mo ha'a nau ngaahi polokalama te nau fiema'u.

'E ngāue fakataha 'a e Ministry of Education pea mo e sekitoa ako, mātu'a, whānau, kakai Maori, sekitoa 'oku nau tokanga'i 'a e kakai 'oku 'i ai honau ngaahi vaivai'anga (disabled sector), fānau mo e to'utupu – 'o kapau 'e lava ke fakapa'anga – ke nau fa'u fakataha ha ngaahi naunau mo e me'angāue ma'ae kau faiako, fa'u mo ha founiga tokoni mo poupou ma'ae fānau mo e to'utupu pea ke fakalele'i ha ngaahi tōnounou 'oku hā mai mei he tokoni 'oku ma'u mei he kau mataotao.

Ko e ngaahi tokoni kehekehe 'oku fiema'u ma'a kinautolu neurodiversity, 'oku 'ikai lahi 'enau fefaikehekehe'aki pea 'oku tatau e ni'ihi. Kaekehe, 'e fiema'u ha ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku fo'ou mo ofe'ingofua 'i hono fai 'o e tokoni'i ko'eni, koe'uh i he 'oku kehekehe 'a 'enau ngaahi fiema'u taautaha. 'E 'i ai 'a e ngaahi founiga tokoni tu'upau ke nau tokanga'i 'a e fa'ahinga fiema'u taautaha; 'o hangē ko e dyslexia, autism spectrum disorder, ko e foetal alcohol spectrum disorder ('o fakafou ia mei he Foetal Alcohol Spectrum Disorder Action Plan).

Ko e tokoni ke fai ki he dyslexia 'e kau ai 'a ngaahi fakahinohino fakamuimui taha fekau'aki mo e dyslexia, fakalelei'i 'a e kau faiako ke nau lava lelei 'o matali ha ngaahi fiema'u 'a e fānau mo e to'utupu dyslexia pea mo toe fakafaingofua'i 'a 'enau ma'u ha tokoni mei he kau mataotao.

Ko e ngāue 'oku fai ki he autism spectrum disorder 'e kau mai ki ai 'a e:

- Fakatāfataha 'a e tokanga ke nonga mo fiemālie 'a e fānau mo e to'utupu 'oku nau mo'ua 'i he autism spectrum disorder
- Kumi ha ngaahi founiga fo'ou ke tokoni'i honau mālohinga mo feau honau faingata'a'ia 'i he ako, pea ke 'ilo'i 'a e ngaahi me'a ke fai kia kinautolu 'oku nau fiema'u ha tokoni 'oku lahi, si'isi'i, lahi mo lahi 'aupito
- Fakalelei'i 'a e malava 'e he kau faiako ke 'ilo 'a 'enau ngaahi fiema'u pea mo e founiga ako 'oku tuha mo kinautolu takitaha.

'E fakapapau'i 'e he Ministry of Education 'oku fakahoko 'i he Education Workforce Strategy ha tokanga makehe 'i he kamata'anga 'o hono ako'i 'o e kau faiako pea mo hono hokohoko atu hono ako'i kinautolu koe'uh i ke lava lelei ke nau tokoni'i ke toe fakalakalaka, kau mo lavame'a 'a kinautolu 'oku nau mo'ua 'i he neurodiverse. Koe'uh i 'oku mahu'inga 'a e tō'onga fakafaiako 'oku

fiema'u, ko e ngaahi ngāue ni 'oku fekau'aki vāofi ia pea mo e ngaahi fokotu'utu'u 'oku fai 'a e lave ki ai 'i he Konga hono 3 'a ia ko hono fakalelei'i 'a e faifatongia 'a e kau faiako.

Ko e hā 'oku mahu'inga ai 'a e kaveinga ni pea 'e tokoni fēfē ia ki he fānau mo e to'utupu neurodiverse?

Ko e fakalakalaka 'e ma'u 'e he fānau mo e to'utupu neurodiverse 'oku fakafalala ia ki he kau faiako 'oku mahino kiate kinautolu 'a 'enau fiema'u, ko e tokoni 'oku totonu ke nau ma'u, pea mo e founa ako lelei taha ma'a kinautolu. 'E sai ange ki he fānau mo e to'utupu neurodiverse ke nau ma'u ha tokoni 'oku ofe'ingofua mo hokohoko ma'u pe 'o 'ikai ko hano fai fakavave'i 'o fu'u tōtu'a 'i ha ki'i taimi nounou pe. 'Oku 'oatu 'a 'emau tali ki he fiema'u na'e hā mai mei he ngaahi fokotu'utu'u fakakaukau ke fai 'a e tokoni 'aki e founa 'oku ofe'ingofua kia kinautolu 'oku 'ikai ke nau fiema'u ha fu'u tokoni lahi fēfē fau, pea 'oku 'ikai lava ke nau ma'u 'a e fa'ahinga tokoni lahi taupotu taha, pea mo hono ngaahi naunau foki 'o hangē ko e Ongoing Resourcing Scheme.

Fakapapau'i 'oku ma'u 'e he fānau mo e to'utupu neurodiverse 'a e tokoni 'i he 'enau kei iiki pea lolotonga ai pe 'enau ako, koe'uh i ke fakasi'isi'i ange ai 'enau faingata'a'ia he toenga 'enau mo'ui mo uesia ai 'enau mo'ui lelei. Ko e ngaahi faingata'a'ia ni 'oku kau ai 'a hono motuhia 'enau ako, maumaulao kei iiki, faingata'a'ia faka'atamai pea mo faingata'a'ia he hiki hake he ngaahi kalasi he ako pe ko ha hiki atu ki ha 'apiako kehe.

Ko hono fakakaukau'i 'o e ngaahi fakalelei mo hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue ke fai ke tokoni'i 'a e fānau mo e to'utupu neurodiverse.

Ko e me'a mahu'inga, ke fakatokanga'i 'a e kehekehe 'o e ngaahi vaivai'anga pea ke hā mai 'oku mahino mo fakakau 'a e 'ilo ko ia 'i he ngaahi tokoni kehekehe 'e fai ma'a kinautolu takitaha. Pea 'oku matu'aki mahu'inga ke 'ilo'i mo lava pe ke tokoni'i 'i he 'apiako 'oku nau ako ai 'a kinautolu 'oku 'ikai ke fu'u lahi 'a honau ngaahi vaivai'anga.

Ko e adaptive teaching 'a e founa faiako 'oku tuha taha mo e tokoni ke fai ma'ae fānau mo e to'utupu neurodiverse. 'E lava ke ngāue'aki 'e he kau faiako, 'a e kau ngāue LSC ('i he ako'anga kuo nau 'osi ngāue ai) ke tokoni'i kinautolu ke nau ma'u 'a e ngaahi founa faiako makehe ko ia 'e lava ai ke lava lelei honau fatongia pea mo nau ma'u ha tokoni mei ha kau mataotao te nau fiema'u.

"Ko e fānau mo e to'utupu 'oku 'i ai ha'a nau ngaahi vaivai'anga pe fiema'u ha tokoni makehe, ko e fa'ahinga pe kinautolu 'o 'etau mo'ui he maama ni. Ko kinautolu 'oku 'ikai ke nau toe kehe ange meia kitautolu kotoa pe." — ko e ma'u mai ia mei he Teaching Council of Aotearoa New Zealand

Ko e Ngaahi Fatongia Mahu'inga ke fakahoko pea mo e taimi ke fai ai

Te mau ...	Ko hono taimi ke fai ai
<p>Ke fokotu'u mo fa'u ha ngaahi me'angāue mo e naunau ke faka'aonga'i 'e he kau faiako, mātu'a mo e whānau ke toe fakalaka ange ai 'a hono tauhi mo tokanga'i 'a e fānau mo e to'utupu neurodiverse (ke toe tānaki mai ia ki he ngaahi naunau 'oku lolotonga ngāue'aki).</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ke toe fakalelei'i 'a e naunau 'oku lolotonga ngāue'aki: naunau mo e ngaahi me'angāue ki he dyslexia, fakahinohino ki hono ako'i 'o e fanau neurodiverse pea mo e fakahinohino 'o e to'utupu, ke nau 'ulungaanga lelei ange. • Ngāue fakataha mo e sekitoa ako, kau mataotao 'i he tokoni'i 'o e fānau pea mo e kau tauhi fānau ke 'ilo 'a e ngaahi me'angāue mo e naunau 'oku fiema'u ke fai'aki 'a e tokoni pea ke mahino mo e ngaahi me'angāue fo'ou 'e fiema'u. • Fa'u mo feinga'i ha ngaahi naunau ke maau mo kakato [<i>kapau 'e ma'u ha pa'anga ke fai'aki</i>]. 	<p>Siulai 2019 ki Siulai 2020</p> <p>Sepitema 2019 ki Ma'asi 2020</p> <p>Siulai 2020 ki Tīsema 2021</p>
<p>Fakalahi mo fakalelei'i 'a e ngaahi tokoni makehe ma'ae fānau mo e to'utupu 'oku nau fiema'u e fa'ahinga tokoni ko'eni ka 'oku 'ikai lava ke nau ma'u 'a e ngaahi tokoni ko ia mo hono naunau 'o hangē ko ia 'oku ma'u mei he Ongoing Resourcing Scheme.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fengāue'aki fakataha mo ha ni'ihi 'oku nau lolotonga faka'aonga'i e tokoni ('o kau ai 'a e fānau, mātu'a, Maori, kau faiako pea mo e kau ngāue 'i he ako) ke fa'u ha ngaahi founa tokoni 'oku ofe'ingofua 'o langa'i hake ia mei he ngaahi founa mo e polokalama lolotonga [<i>kapau 'e ma'u ha pa'anga ke fai'aki</i>]. • Kamata tahataha 'a hono fokotu'u mo ngāue'aki 'a e founa tokoni mo e polokalama fo'ou [<i>kapau 'e ma'u ha pa'anga ke fai'aki</i>]. 	<p>Mē ki Tīsema 2020</p> <p>Siulai 2020 ki Tīsema 2022</p>
<p>Ke 'i ai ha tokoni makehe ma'ae kau faiako oku nau poupou'i 'a e ako 'a e fānau mo e to'utupu dyslexia pe fiema'u ke tokoni'i ma'u pe 'enau ako:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fakakaukau'i mo fa'u ha ngaahi fakalelei'i 'o e naunau pea mo e Resource Teacher: Ke toe poupou'i mo tokoni'i lelei ange 'e he Literacy Service 'a e kau faiako 'oku nau ako'i 'a e fānau mo e to'utupu faingata'a'ia he ako 'o kau ai mo e fānau ako dyslexia. • Fakahoko leva 'a e ngaahi fakalelei'i na'e fai he felotoi ki ai pea mo e Resource Teacher: Ke tu'u 'a e Literacy Service [<i>kapau 'e ma'u ha pa'anga ke fai'aki</i>]. 	<p>Sune ki Tīsema 2020</p> <p>Siulai 2021 ki Sune 2022</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Vakai'i fakalelei 'a e ngaahi tokoni 'oku fai ma'ae fānau mo e to'utupu 'oku vivili taha 'a 'enau ngaahi fiema'u 'o kau ki 'a e Ongoing Resourcing Scheme, ke fakapapau'i 'oku nau malava 'o fakahoko 'a e ngaahi fiema'u 'a e fānau mo e to'utupu pea ma'u ai 'a e ola na'e fai e 'amanaki ki ai. • Fokotu'u pea fakahoko 'a e ngaahi liliu hili 'a hono vakai'i fakalelei [<i>kapau 'e ma'u ha pa'anga ke fai'aki</i>]. 	<p>Sanuali 2021 ki Tīsema 2022</p> <p>Sanuali 2023 ki Tīsema 2025</p>

Taumu'a Mahu'inga 5: Ko hono fakahoko 'o e ngaahi fiema'u 'a e fānau mo e to'utupu 'oku mahulu atu 'a 'enau lavame'a (gifted learners)

Ko e ako 'a kinautolu 'oku mahulu atu 'a 'enau lavame'a, 'oku lahi 'a hono ngaahi faingata'a pea ko e faka'uhinga'i mo e mahino 'o e me'a ni 'oku fihī foki pea toe kehekehe 'a e ngaahi lavame'a. 'I hono fakatatau ki he ngaahi fonua kehe, 'oku fakafuofua ko e toko 40,000 'oku ngalingali 'oku mahulu atu 'a 'enau lavame'a 'i he ngaahi ako'anga.

'Oku tokolahī 'a e fānau mo e to'utupu pehē ni pea 'oku kehekehe foki 'a 'enau tupu hake mei honau to'u pea kehe ai pe foki mo 'enau tō'onga mo'ui faka'atamai, fakasino pea mo enau ongo (emotional). 'Oku hoko ia 'o toe fakalahi ange ai 'enau ongo'i 'oku kehe ange kinautolu pe 'oku 'ikai lava ke nau fakafeohi lelei. 'Oku 'i ai 'a e fānau pehē ni 'oku nau mo'ui lotomo'ua pe ongo'i mafasia mo mafatukituki pe 'oku nau ongo'i li'ekina mo 'ite'ita foki. 'Oku tupu mei ai 'a e faingata'a'ia 'i he 'enau fakafeohi mo 'enau ongo'i loto, pea 'e lava ke nau ongo'i 'oku 'ikai fai ha tokanga'i lelei kinautolu 'o ala hoko ia ke nau nofo pe hola ai mei he ako.

'Oku matu'aki mahu'inga ke 'ilo 'a e kehekehe lahi 'oku hoko 'i he fa'ahinga ko'eni pea ke lava 'o tokoni'i kinautolu. Koe'uhī 'oku hā mai 'oku mahulu atu 'a 'enau lavame'a he ngaahi mala'e ni'ihi, 'oku 'ikai 'uhinga ia 'oku faingofua 'a 'enau tō'onga mo'ui.

Ko hono faka'uhinga'i 'o e 'giftedness' 'oku kehekehe ia 'i he fonua mo e kakai kotoa pe. Ko e fakatātā ki ai, 'oku pehē 'e ha kakai Maori ko e 'giftedness' 'oku kau ai mo e ngaahi ouau 'o e mo'ui fetokoni'aki mo fevā'ofi'aki pea mo e 'ilo 'o e kaupapa Maori. 'Oku totonu foki ke 'ilo'i eni mo fai ha ngāue ki ai koe'uhī ke 'oua na'a ngalo 'a e fānau ko'eni koe'uhī ko honau tupu'anga.

Ko e hā hono 'uhinga 'o e ngaahi tefito'i kaveinga ni?

'Oku ngāue 'a e Ministry of Education pea mo e kau mataotao 'i he sekitoa ako ke fa'ufa'u ha ngaahi polokalama tokoni ma'ae fānau mo e to'utupu 'oku mahulu atu 'a 'enau lavame'a.

Ko e ngāue ni 'oku ne fakakakato mo tātāpuni 'a e ngaahi tōnounou 'o e lolotonga ni pea 'e fokotu'u foki mo e ngaahi founa ngāue fo'ou ma'ae kau faiako, fāmili, whānau pea mo 'enau fānau. 'E fakakau mai ki ai 'a hono tātānaki e ngaahi 'ilo ki he founa lelei taha ke fakatokanga'i ai 'a kinautolu 'oku mahulu atu 'enau lavame'a, pea ke vakai'i fakalelei 'a e ngaahi tokoni, naunau mo e fakahinohino 'oku tuha ke fai ma'a kinautolu 'o makatu'unga 'i honau tupu'anga mo e tō'onga tukufakaholo.

Ko e hā 'oku mahu'inga ai 'a e kaveinga ni pea 'e lava fēfē ke ne tokoni'i 'a fānau mo e to'utupu 'oku toe mahulu atu 'a 'enau lavame'a?

Kapau 'e 'ikai 'ilo'i mo poupou'i pe tokoni'i 'a e fanau ko'eni, 'e lava ke ne fakafaingata'a'ia'i ai 'a e a'usia 'a 'enau ngaahi taumu'a pea 'e uesia ai foki mo 'e ne ongo'i fakafo'ituitui ki hono tupu'anga mo 'ene ngaahi feinga fakafeohi. 'Oku mau fiema'u ke maa'usia 'e he fānau mo e

to'utupu 'oku mahulu atu 'enau lavame'a ha fa'ahinga ako 'oku ne fao'i 'a 'enau 'ilo pea ke tokoni ia ke nau toe tu'ukimu'a ange ai.

'Oku mau fokotu'u atu ke toe fakalahi mai 'a e ngaahi faingamālie ke fakahoko lelei ai 'a e ako 'a e fānau mo to'utupu 'oku mahulu atu 'enau, kau faiako, fāmili mo e whānau, pea ke toe fakalelei'i ai pe mo e ako mo e mo'ui lelei 'a kinautolu.

'E 'ikai ngata pe 'i he mahu'inga ke tokoni'i kinautolu 'i loki ako, ka 'e toe mahu'inga foki kia kinautolu ke nau feohi mo honau tatau 'i he mahulu atu 'a 'enau lavame'a. 'E toe fakalelei'i ke lahi ange 'a e faingamālie ki he ako One Day School pea mo ha ngaahi lēsoni 'e lava fakahoko pe ia 'i he 'itanet, pea 'e toe fokotu'u foki mo e ngaahi faka'ali'ali mo e foaki ha pale ma'ae fānau mo e to'utupu 'oku mahulu atu 'enau lavame'a.

Ko e ngaahi fakakaukau ki hono fakalelei'i mo fa'u ke fakahoko e ngaahi tokoni pea mo e poupou ki he fānau mo to'utupu 'oku mahulu atu 'a 'enau lavame'a

Hili 'a hono fakatokanga'i 'o e mahulu atu ko'eni, 'e fiema'u ke ohi lelei mo fakaili ke tupulekina; pea 'e fiema'u ke fakapotupotumalie eni mo e ngaahi tapa kehekehe 'o e ako 'o kau ai 'a e fakafeohi lelei pea mo mapule'i lelei 'a honau loto takitaha.

Ko e mahulu atu 'aupito pea mo e a'usia 'o ha ngaahi taumu'a ako ma'olunga 'oku 'i ai mo hono fakamahu'inga'i ia 'e he ha'a mo e fonua tupu'anga 'o e tokotaha ko ia pea 'oku totonu ke 'ilo mo poupou ki ai 'a e sekitoa ako. 'I he sio 'a e kakai Maori mo e Pasifika, ko e 'ilo 'o hono tupu'anga, lea mo e tō'onga pe 'ulungaanga 'o e fonua 'o hono tupu'anga, ko e 'elito ia 'o e mahulu atu 'a e lavame'a pea 'oku totonu ke kau mai ia 'i hono vakai'i 'a e ngaahi tokoni ke fai ma'a kinautolu.

"'Oku ou tui 'oku totonu ke toe fakataafataha ange 'a hono vakai'i 'o e mo'ui faka'atamai 'a kinautolu 'oku mahulu atu 'enau lavame'a, he ko e tokolahia 'o kinautolu 'oku lava ke fu'u loloto 'a 'enau ongo pea ala faingofua leva ke hoko ai ha'a nau faingata'a'ia faka'atamai 'o hangē ko e ongo'i mafasia (depression), loto hoha'a (anxiety) mo e faingata'a'ia kehekehe" — ko e fakahoko mai ia 'e he tokotaha ako 'i he Kolisi

Ko e Ngaahi Fatongia Mahu'inga ke fakahoko pea mo e taimi ke fai ai

Te mau..	Ko e taimi ke fakahoko ai
<p>Fakalahi mai ke malava ange 'a e fānau mo e to'utupu 'oku mahulu atu 'enau lavame'a 'o ma'u e ngaahi tokoni ma'a kinautolu:</p> <ul style="list-style-type: none">• Fakahoko leva 'a e ngaahi tokoni mo e poupou ki he fānau mo e to'utupu 'oku mahulu atu 'a 'enau lavame'a:<ul style="list-style-type: none">○ Fakalahi 'a e founiga ako ngāue'aki 'a e 'itanet'○ Ke lava 'o totongi fakakonga 'a e hu ki he One Day School○ Ke fokotu'u mo tu'uaki 'a e ngaahi ouau mo ha 'a'ahi ki he ngaahi faka'ali'ali 'i tu'a mei he ako'anga ma'ae fānau 'oku mahulu atu 'a 'enau lavame'a.	<p>Ke 'osi kotoa (Sanuali 2019)</p> <p>Ke 'osi kotoa (Sanuali 2019)</p> <p>Lolotonga fakalele (talu mei Me 2019)</p>

Te mau..	Ko e taimi ke fakahoko ai
<ul style="list-style-type: none"> ○ Kamata'i ha foaki pale fakalangilangi ma'ae fānau mo e to'utupu 'oku mahulu atu 'enau lavame'a ○ Hokohoko atu e ngāue mo e kau mataotao 'i he mahulu 'o e lavame'a ke vakai'i fakalelei mo sivi'i e ngaahi tokoni kuo fokotu'u ke tokoni'i 'aki 'a e fānau ko eni. 	'Osi 'a e 'uluaki takai ('Epeleli) Kamata 'a e takai hono 2 'Aokosi Nōvema ki Tīsema 2019
<p>Feinga'i ke toe lahi ange 'a hono lava ke nau ma'u 'a e ngaahi tokoni ma'a kinautolu:</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Fakalahi ki he ngaahi tokoni ma'ae fānau 'oku mahulu atu 'a 'enau lavame'a pea mo e to'utupu foki. <ul style="list-style-type: none"> ○ Fokotu'u ha pale ako (study awards) ma'ae fānau ko eni ke nau lava 'o hoko atu ki ha fa'ahinga ako 'e taha pea mo ha ngaahi ngāue ke nau lava 'o fakahoko. ○ Fokotu'u mo ha pale ako ma'ae kau faiako ke nau lava 'o fakalelei'i 'a hono ako'i 'o e fānau ni. ○ Fakalahi 'a e tokoni 'oku lolotonga fai ki he ngaahi ako'anga tokamu'a (kau ki ai mo 'enau hiki atu ki he akoteu) ○ Fakalahi 'a e faingamālie ako 'i he One Day School pe ako'anga tatau pea mo hono tokoni'i 'o e 'enau ako 'i he 'itanet i 'o kapau 'oku 'ikai ke nau lava 'o hū 'i ha One Day School. ○ Hoko atu 'a e fengāue'aki mo e kau mataotao 'i he ako 'a e fānau 'oku mahulu work with the gifted education expert group to monitor and evaluate the gifted learner package of supports. 	<p>Novema 2019 ki Tīsema2020</p> <p>Mei Siulai 2019</p> <p>Mei Sanuali 2020</p> <p>Mei Sanuali 2020</p> <p>Ngāue 'oku fakahoko ma'u pe</p>

Kaveinga Mahu'inga 6: Ko hono fakalelei'i 'o e ako 'a e fānau mo e to'utupu 'oku ala motuhia pe te nau nofo mei he ako

Ko e fānau mo e to'utupu 'oku tu'u he tu'unga faingata'a ni 'oku kau ai 'a kinautolu 'oku ngali te nau nofo pe hola mei he ako pe kuo nau 'osi nofo. 'Oku fa'a hoko eni koe'ahi ko ha ngaahi faingata'a'ia na'e hoko ki he 'enau mo'ui. Pea 'oku fa'a hoko eni koe'ahi ko e me'a kehekehe 'e 4: ko e faingata'a'ia 'oku hoko he ako'anga, 'o kau ai 'a e filifilimānako mo e 'ikai ke fakamahu'inga'i 'a e ouau mo e tō'onga 'o hono tupu'anga, faingata'a'ia 'a e feohi 'i he mo'ui pea mo e tūkunga sōsiale mo e fakapa'anga 'o e fāmili, pea mo e ngaahi faingata'a'ia taautaha. 'I he ngaahi faingata'a'ia taautaha, 'oku kau ai 'a e 'ulungaanga, mo'ui faka'atamai, 'ikai 'ilo'i e faingata'a'ia 'o e ako, mo'ui fakasino pea mo ha vaivai'anga (disability).

Ko hono fakaili mo hono feinga'i ke takitaha 'ilo'i 'a hono tupu'anga, tukufakaholo pea mo e lea (reo) ko e ngaahi me'a matu'aki mahu'inga 'aupito ia 'i hono tokoni'i 'a e feinga ako lelei 'a e fānau Maori.

Ko e ngaahi ngāue ni 'e fa'u 'aki ia 'a e ngaahi 'ilo na'e tānaki mei he Alternative Education hui (na'e fakahoko he 22 Fepueli 2019) pea mo e femahino'aki na'e ma'u 'i he Korero Matauranga Education Conversation.

Ko e hā hono 'uhinga 'o e ngaahi tefito'i kaveinga ni?

'Oku 'i ai 'a e ngaahi faingata'a'ia 'e fe'ao fuoloa mo e fānau pea mo e to'utupu kuo motuhia pe na'a nau nofo mei he ako. Ko e fānau ni 'e ala hoko eni kiate kinautolu; te nau taka tokotaha holo, pukengofua he ngaahi mahaki faka'atamai, holo ki lalo 'a e malava lelei ke nau fakakaukau.

'Oku mau loto ke fai e faka'ehi'ehi mei he nofo pe motuhia 'o e ako 'a e fānau mo e to'utupu, fakalelei'i 'a e tokoni'i kinautolu 'oku ngalingali te nau faingata'a'ia (hangē ko ha founa ako makehe mo ha ngaahi me'a ke nau fai) pea ke fakalelei'i 'a e ngaahi tokoni ke lava ke nau toe foki 'o ako.

Ko hono fakalelei'i 'o e sivi 'i he 'enau kei iiki ke 'ilo'i ai 'a e ngaahi tokoni 'e fiema'u, 'e tokoni ia ke sinaki 'ilo 'a e ngaahi faingata'a'ia 'oku tupu ai 'a e motuhia mo e nofo mei he ako. Ko hono tānaki atu mo fakalelei'i 'a hono tokoni'i kei iiki 'a e fānau mo e to'utupu 'oku fu'u vivili pea mo fihitu'u 'a e fiema'u ke fakalelei'i 'a honau 'ulungaanga 'e kau lelei ia ki he ola 'e mau.

Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai 'a e ngāue ni pea 'e ala fēfē ha'a ne tokoni ki he fānau mo e to'utupu 'e ngalingali te nau nofo pe hola mei he ako?

Ko e fānau mo e to'utupu kotoa pe, neongo pe ko e hā 'a e ngaahi faingata'a'ia 'oku nau fetaulaki mo ia, 'oku 'i ai 'a 'enau totonu ke ma'u 'a e ngaahi faingamālie tatau koe'ahi ke nau a'usia 'a e kaha'u tatau mo honau to'u. Ko hono fakatokanga'i kei iiki pea mo fai e ngāue ke fakalelei'i 'a e ngaahi fiema'u ko ia, 'o hangē ko ia 'oku hā atu 'i he Action Plan, 'e lava ai ke nau faka'ehi'ehi

mei he ngaahi faingata'a'ia 'oku fetaulaki mo e fānau pea mo e to'utupu 'i he ako, 'a ia 'oku fa'a fakatupu ai 'a 'enau hola mo e nofo.

Kaekehe 'oku 'i ai e fānau iiki mo e to'utupu te nau kei fiema'u tokoni koe'uh i ke nau lava 'o toe foki ki he akō, pe ke toe lelei ange 'a 'enau feinga ako. 'E fokotu'u 'e he Ministry of Education 'a e ngaahi founiga kehekehe ke lava 'o fakalelei'i 'aki 'a e ako 'a e fānau mo e to'utupu 'oku 'amanaki ke motuhia pe nofo mei he ako 'i he kotoa 'o e ngaahi ako'anga. 'E toe vakai'i 'e he Ministry of Education ha ngaahi fakalelei ke fai ki he founiga ke toe lelei ange ai 'a e ma'uako, ko e tu'utu'uni ke tuli fakataimi pe fakanofo pe tuli 'aupito ha taha mei ha 'apiako.

Ko e ngaahi me'a ke fuofua fakakaukau'i 'i hono fokotu'u mo fakahoko 'a e ngaahi tokoni ma'ae fānau mo e to'utupu 'oku ngali 'e motuhia pe te nau nofo mei he ako

'Oku mau 'ilo 'a e mahu'inga ke matu'aki fakatokanga'i ke nau mo'ui lelei 'o kau ai ha founiga ako 'oku ofe'ingofua pea faingofua 'a hono fili e lēsoni ke nau, tokoni'i honau 'ulungaanga mo e tō'onga, fakalelei'i mo e fetu'utaki pea ke toe poupou'i lelei mo 'enau hiki mei he kalasi ki he kalasi pea ke 'i ai ha founiga ke 'ilo'i kei taimi ai 'a 'enau faingata'a'ia. 'Oku mahu'inga ke 'ilo'i kapau 'oku 'i ai ha faingata'a'ia 'i he fefononga'aki.

'Oku mahu'inga 'i hono fa'u mo fakahoko 'a e ngaahi tokoni ki he fa'ahinga ni ke malava 'o fakatuha ia mo e ngaahi fiema'u mo e taumu'a 'a e fānau ako Maori mo Pasifika pea mo honau ngaahi fāmili he ko kinautolu 'oku lahi ange 'a e hā mai 'a e ngaahi faingata'a'ia fakaako. 'Oku fiema'u 'a e Ministry of Education ke nau feinga malohi ange ke fakakau mai 'a e fāmili mo e whānau 'o e to'utupu mo e fānau akoni 'i hono fakahoko 'a e ngaahi tokoni.

Ko e ngaahi tokoni ma'ae fānau ako Maori ke fakakau mai 'a e ngaahi taukei mo e poto'i ngāue Maori ki hono fokotu'u pe a ke fa'u ia mo fakahoko ke mahino ai 'a e mahu'inga 'o e tupu'anga, lea pea mo e tō'onga pe 'ulungaanga fakafonua kae ma'u 'a e ola lelei 'oku feinga'i ma 'akinautolu.

"['Oku 'i ai 'a e fānau mo e to'utupu Māori ni'ihi] na'a nau fakahā ko 'enau nofo mei he ako koe'uh i na'a nau ongo'i li'ekina mo faka'aluma 'akinautolu koe'uh i ko 'enau masiva, ma'ulalo mo e tu'unga fakaako, kehe 'a honau 'ulungaanga pea mo 'enau tō'onga lea".

Ko e Ngaahi Fatongia Mahu'inga ke fakahoko pea mo e taimi ke fai ai

Te mau..	Taimi ke fakahoko ai
Fakalelei'i 'a hono fakahoko e ako 'a e fānau mo e to'utupu 'oku ngali 'e motuhia pe te nau nofo mei he ako. <ul style="list-style-type: none">Toe vakai'i fakalelei 'a e ngaahi tokoni ke fakahoko 'o filifili 'a e ngaahi founiga ngāue tu'ukimu'a taha kuo 'osi ngāue'aki 'i tu'apule'anga pea mo Nu'usila ni pe foki.	Fepueli ki Siulai 2019

<ul style="list-style-type: none"> Fakakau mai 'a e fānau kuo nau 'osi nofo mei he ako, kakai Maori, Pasifika, fāmili mo e whānau, pea mo e komiuniti ke nau fengāue'aki fakataha pea mo e kau faiako 'i hono fa'u mo fokotu'utu'u ke toe lahi mo lelei ange ha founa 'oku tuha ange mo ofe'ingofua ke lava ai 'o fakalato e ngaahi fiema'u taautaha 'a kinautolu 'e ala motuhia 'enau ako pea ke lava 'o fakahū mo tali 'e he ngaahi 'apiako 'oku nau 'i ai. Fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e founa ngāue fo'ou, kau ki ai mo hono ale'a'i e ngaahi aleapau fo'ou ke fakahoko'aki 'a e ngāue ko ia [kapau 'e ma'u ha pa'anga ke fai'aki]. 	Fepueli ki 'Okatopa 2019
Vakavakai'i lelei 'a e tu'utu'uni ki he tautea tuli fakataimi, fakanofa pea mo e tuli 'aupito mei he ako.	Siulai 2020 ki Sanuali 2021
	Fepueli ki Siulai 2020

Ko hono fakahoko e Ngaahi Tefito'i Kaveinga Ngāue Mahu'inga 'e 6

Ko e kotoa 'o e ngaahi tefito'i kaveinga ngāue mahu'inga ni 'e kei hoko atu ha ngaahi ngāue ki ai 'o kau mai ki ai 'a e sekitoa ako, ngaahi va'a ngāue 'oku nau tokoni'i 'a kinautolu 'oku 'i ai 'a honau ngaahi vaivai'anga, mātu'a mo e whānau, ke nau fengāue'aki lelei pea mo nau fa'u mo fokotu'utu'u fakataha. Ko e ngaahi tefito'i kaveinga ni 'oku totonu ke fa'u ia ke nau fenānāpasi lelei mo mā'opo'opo ke lava ai 'o fulihi ke fakamu'omu'a mo mahu'inga ange 'a hono fakatokanga'i 'i he kei iiki 'a e fānau pea mo fai e ngaahi ngāue ki ai he taimi ko ia. Ko e ngaahi kaveinga ni kuopau ke a'usia 'a hono ngaahi taumu'a 'aki 'a e pa'anga kuo 'osi vahe'i ki ai pea ke fakahokohoko lelei mo fakahū mai ia 'i hono taimi totonu. 'E toutou sivi'i mo vakai'i 'a hono 'aonga, 'o fakakau ia he ngaahi ngāue 'oku lolotonga fai 'e he Ministry of Education.

'E ngāue fakataha 'a e Ministry of Education pea mo e ngaahi va'a ngāue kehekehe 'oku 'i ai 'a 'enau felāve'i mo e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou ni. 'Oku 'i he uho 'o e ngāue ke fai 'a e ngāue fakataha mo e kakai Maori mo hono fakapapau'i 'oku malava 'e he ngaahi ako'anga 'o tokoni'i lelei ange 'a e feinga'i ke ma'u ha ako 'oku ola lelei mo fakaofiofi ki he ola 'oku ma'u 'e he kakai 'o e fonua. Ke fai 'a e ngaahi ngāue ma'ae kakai Maori 'i ha founa 'oku tuha mo taau mo 'enau nofo 'a kāinga, faka'apa'apa'i mo fakakau mai 'a honau tu'u'anga, tō'onga mo e 'ulungaanga tukufakaholo pea mo 'enau lea foki.

KONGA HONO 3: Ko hono ngaahi poupou

‘Oku fakahā atu ‘i he vahe ni ‘a e ngaahi ngāue kehe ‘oku ne poupou’i ‘a e fakalelei’i ‘oku fai ki he tokoni ki hono fai ‘o e ako. Ko e ngaahi fakakaukau na’e fakahoko mai hili ‘a hono tukuange atu ‘a e palani fakaangaanga – Disability and Learning Support Action plan, na’e hā ‘a e ngaahi ngāue fo’ou ke fai ‘e tokoni ia ke toe ma’u ai ha ola ‘oku lelei ange.

Fakalahi ‘a e ‘ilo ‘a e totonu ke lēsisita ‘i ha ‘apiako

Te mau ngāue mo e sekitoa ako, mo e sekitoa ‘oku nau tokoni’i kinautolu ‘oku ‘i ai ‘a honau vaivai’anga (disability sector), pea mo e kau tauhi fānau mo e mātu'a, ke fakapapau’i ‘oku ‘ilo ‘e he poate talāsiti mo e kau taki he ako kotoa pe, pea ‘a e totonu ‘a e fānau kotoa pe mo e to’utupu ke nau lēsisita mo hū ‘o ako he ‘apiako ‘oku tu’u ‘i he feitu’u ‘oku nau nofo ai.

Ko e fakalelei’i ‘a e ‘ilo mo e poto’i ngāue ‘a e kau faiako

‘Oku mau fiema’u ke poupou’i, ako’i mo fa’u e ngaahi me’angāue ‘oku fiema’u ‘e he kau taki mo e kau faiako mo kinautolu kotoa pe ‘i he ‘ako, i ‘ he kotoa ‘o e ngaahi ako’anga koe’uhī ke toe lelei ange ‘a enau ‘ilo’i ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e fānau mo e to’utupu kotoa pe pea ke nau lava ‘o fakahoko e ngaahi me’ā ‘oku fiema’u ke fai ma’ā kinautolu.

Ko ‘emau Ngaahi Tu’utu’uni, Ko e Taumu’ā ‘o ‘emau Faifatongia: Ko e Code of Professional Responsibility and Standards for the Teaching Profession ‘oku fakamahino ai ‘a e ngaahi tu’utu’uni ki he faiako kotoa pe ‘i Aotearoa, Nu’usila ‘o tatau ai pe pe ko e hā ‘a e fatongia fakafaiako ‘oku ne fai. ‘Oku fiema’u ‘e he tu’utu’uni ‘a e faiako kotoa pe ke nau matatali mo fakahoko ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e kakai Maori, kinautolu ‘oku kehe ‘a honau fonua tupu’anga mo ‘enau lea pea pehē foki mo kinautolu ‘oku ‘i ai ‘a honau ngaahi vaivai’anga pe fiema’u ha tokoni ki he ‘enau ako.

Ke toe lahi ange ‘a e tokanga ki hono fakalelei’i ‘a e ako’i ‘o e kau faiakō ke nau lava ange ‘o fai fatongia ‘i ha founa ‘oku fakakau kotoa ‘a e fānau ako kotoa pē, ‘o hangē ko e fānau mo e to’utupu ‘oku nau fiema’u ha ngaahi tokoni makehe, ka ke hoko ia ke kau lelei ki hono fai ‘o e ako ma’ae fonuā kotoa. Kapau ‘e toe malava lelei ange ‘a hono teu’i ‘o e kau ngāue, ‘e toe si’isi’i ange ai ‘a hono fiema’u ha ngaahi fakalelei mei he kau mataotao, ‘o tautefito ki he fānau mo e to’utupu ‘oku kamata ke ‘asi si’i mei ai ha’ā nau ngaahi fiema’u tokoni he ko e founa faiako tuha taha ‘a e adaptive teaching.

‘E fengāue’aki vāofi ‘a e Ministry of Education pea mo e Teaching Council of Aotearoa New Zealand ke fakapapau’i ‘a e founa mā’opo’opo taha ke ne tokoni’i ‘a e kau faiako mo e kau taki.

Te mau fakasio mo to’o ‘a e ngaahi fakafe’atungia ki hono fakaloloto ange ‘a e poto’i ngāue ‘a e kau faiako pea ke fakalahi mo hono ako’i ‘o e kau faiako ‘oku nau ngāue’aki ‘a e lea Maori, kau kaiako mo kinautolu ‘i he mala’e ‘o e ako. Ko e ngaahi tu’utu’uni mo e fokotu’utu’u ke lava ‘a e kau faiako Maori ke toe fakaloloto ange ‘enau poto’i ngāue mo nau ma’u e ngaahi faka’ilonga

ako makehe mo mataotao ‘oku ‘ikai ke ‘i ha tu’unga lelei ma’ae kau faiako Maori ni’ihī peā mo e kau ngāue kehe peā ‘i he ‘ene pehē ‘oku hoko ai ‘a e nounou ‘a e kau ngāue ko ia.

‘E fai ha sio ‘a e Ministry of Education ki he fiema’u ke to e tokolahi ange ‘a e kau faiako ‘oku nau nofo taha ki hono tokoni’i ‘o e fānau ako peā ‘oku nau taukei mo mahino kia kinautolu ‘a e tō’onga mo e taumu’ā mo’ui ‘a e kakai Maori koe’uhī ke toe tokolahi ange ‘a e kau ngāue poto he lea Maori peā mo e lea tuhutuhu (sign language). ‘E vakai’i ‘e he Ministry of Education ‘a e ngaahi founiga ke toe fakalelei’i ange ‘a e poto’i ngāue ‘a e kau tokoni ki he kau faiako (teacher aides).

“E ‘ikai ke ma’u ha ola ‘e toe lelei ange ma’ae fānau mo e to’utupu ‘oku nau fiema’u tokoni makehe kae’oua kuo toe fakalelei’i ‘a e ako’i ‘o e kau faiako peā mo toe fakaloloto ange ‘a ‘enau poto’i ngāue.” — ko e fakahā mai ia mei he VIPs (Very Important Parents)

“Ko e me’ā kotoa pe ‘oku fakamu’omu’ā, ka ‘i he lolotonga ni ‘oku fua ‘e he ngaahi ako’anga ‘a e faingata’ā’ia ‘o hono ‘ilo’i, feinga’i ke fakapapau’i, kumi tokoni peā mo toe tokanga’i foki ‘a e ngaahi fiema’u kehekehe ‘a e kau ako peā ‘oku fu’u si’i fau ‘a hono poupou’i mo tokoni’i ‘a e kau faiako ia.” — ko e fakahā mai ia mei he tokotaha tauh ifānau peā ‘oku mēmipa ‘i he poate talāsiti ‘a e ‘apiako

Ke ma’u ha mo’ui lelei

Na’ē hā mei he ngaahi fakamatala kuo mau ma’u ko e ngaahi ako’anga tokamu’ā me ngā kōhangā reo, ako mo e kura ‘oku fiema’u ke nau ‘i ha ‘ātakai ‘oku ne fakamu’omu’ā ‘a e ako mo e mo’ui lelei ‘a e fānau mo e to’utupu peā ke nau lava ‘o matatali ‘a e ngaahi ha’aha’ā ‘o e mo’ui. ‘Oku lolotonga fa’u ‘e he Ministry of Education ‘a e ngaahi polokalama ‘i he funga ‘o e Positive Behaviour for Learning ke ne fakahoko ‘a e tokoni ki hono fa’u e ngaahi founiga kehekehe ke lava ai ‘a e ngaahi va’ā ngāue kehekehe ‘a e pule’anga ‘o ta’ofi ‘a e tō’onga houtamaki, fakalelei’i ‘a e mo’ui peā mo e mo’ui lelei faka’atamai. Ko e ngaahi tokoni ko’eni ke hā mei ai ‘oku ne poupou ‘a e tui ‘a e kakai Maori peā ke ne to’o atu ‘a e ngaahi me’ā ‘oku ne fakafe’atungia’i ‘a e feinga ako ‘a e kakai ni.

“Ko e mo’ui nonga mo haohaoa ‘oku totonu ke fai ha ngāue fakavave ki ai peā ke sinaki fai ia. ‘Oku tau fiema’u ha founiga ngāue ‘oku kakato mo hu’ufataha peā ‘oku ne langa’i hake ‘a e nonga mo e haohaoa ‘a e mo’ui ‘i hono ako’i ‘o e fānau ‘i he ‘enau ngaahi fiema’u lolotonga ‘enau tupu hake. Ko e mo’ui nonga mo fiemālie ‘oku tonu ke mahu’inga mo fakataafataha ki ai ‘a e tokanga ‘a e ako’i ‘o e fānau kotoa pe” — ko e fokotu’u ia mei he faiako Resource Teacher Ko e ako mo e ‘ulungaanga

Ke fakalelei’i ‘a e tānaki mo e fevahevahe’aki ‘o e ngaahi fakamatala

‘I he lolotonga ni ‘oku ‘ikai ke tānaki ‘e he Ministry of Education ia ‘a e ngaahi fakamatala fekau’aki mo e fānau mo e to’utupu ‘oku nau fiema’u ha ngaahi tokoni ki he ‘enau ako. ‘Oku

faingata'a leva ke 'ilo 'a e lahi 'o e ngaahi fiema'u tokoni ki he ako pea mo ha feinga ke fokotu'u ha ngaahi ngāue ke fai 'o kapau 'oku 'ikai ha fakamatala 'e tānaki fekau'aki mo e me'a ni. 'Oku fiema'u ke tānaki fakataha 'a e ngaahi fakamatala ni ki ha feitu'u pe 'e taha ke ma'u mei ai ha 'ilo 'oku mā'opo'opo ange 'o e ngaahi fiema'u tokoni makehe ki he ako 'a e fānau mo e to'utupu.

'I he lolotonga ni, ko e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ako 'a e fānau mo e to'utupu 'oku nau fiema'u tokoni, 'oku tānaki ia 'i he ngaahi feitu'u mo e ngāue'anga kehekehe, 'o tupu ai 'a e fehālaaki pea toe faingata'a ke ma'u. 'Oku fakahela ki he ngaahi 'apiakó, 'a e faingata'a ke ma'u 'a e lekooti 'o ha tokotaha hū fo'ou mo 'ene ngaahi fiema'u fakaako, pea kuo 'osi fakahā 'e he ngaahi 'apiako 'a 'enau fiema'u ke lava 'o fe'ave'aki 'a e ngaahi fakamatalá, pea ke lava ke 'ave fakataha 'a e fakamatala ni mo e tokotaha ako, 'i he 'ene hiki mei he ako tokamu'a ki ha ako'anga kehe pea mei he kura ki he kura.

'Oku mau fiema'u ke 'ilo'i pe ko hai 'oku fiema'u tokoni, tokoni'i fēfē pea 'i he feitu'u fe, pea mo e taimi 'oku fiema'u ai. 'Oku tonu ke 'ilo pea mo e ngaahi tokoni kuo 'osi fai, pe 'oku 'aonga pe 'ikai. 'E tokoni 'a hono 'ilo 'o e me'a ko'eni 'e he Ministry of Education ke nau fakahoko 'a e ngaahi fiema'u tokoni tatau ki he feitu'u kotoa pe pea ke sivi'i mo 'ilo 'a e 'aonga 'o hono fai.

'Oku lahi 'a hono poupou'i ke fokotu'u ha tānaki'anga fakamatala fekau'aki mo hono fai 'o e tokoni makehe ki he ako. 'Oku tokolahi 'a e ni'ihī 'oku nau loto ke fakafa'ahinga 'a e ngaahi fakamatala ko ia, 'o fakatatau ki he fa'ahinga vaivai'anga koe'uhī ke 'ilo ai 'e he ngaahi va'a ngāue takitaha, 'a e ngaahi fatongia 'oku totonu ke nau fakahoko mo fai'aki 'a e tokoni makehe ni.

Ko e me'a hono hoko ko e femahino'aki ki hono ngāue'aki 'o e ngaahi fakamatala, koe'uhī ke malu'i mo fakapulipuli kae kei lava pe ke faka'aonga'i ia ke ma'u ai 'e he fānau mo 'enau mātu'a, mo e whānau 'a e ngaahi tokoni 'oku tonu ke nau ma'u. 'Oku mahino ki he Ministry of Education 'a e hoha'a ki ha faka'aluma 'e ala hoko pea te nau tokanga'i telia na'a hoko ha me'a pehē ni 'i he kaha'u.

Ko e ngaahi 'ilo na'e tānaki mei he fuofua kamata'i 'a e konga 'uluaki mo e ua 'o e Student Information sharing Initiative (Te Rito) na'e kamata'i 'i he 2019, 'e tokoni ia ki hono fa'u 'e he Ministry of Education 'a e founiga ke tauhi mo ngāue'aki 'a e ngaahi fakamatala mo malu'i 'a e ngaahi totonu 'a e fānau ako.

Koe'uhī 'oku 'i ai 'a hono fakamahu'inga'i kehe ia 'e he kakai Maori 'e ni'ihī 'a e ngaahi fakamatala pehē ni, 'e fakakau mai 'a e kakai Māori 'i hono fakakaukau'i mo fa'u 'o e founiga ke ngāue'aki ai 'a 'enau ngaahi fakamatala, ke tokoni'i 'aki 'a e ako 'a e tamariki mo e rangatahi.

"Ko e faiako au pea tu'o lahi 'eku sio ki he 'ikai ma'u pe si'isi'i ke 'omai ha fakamatala mei he ako na'e ha'u mei ai, hili ia ko e fānau eni 'oku fu'u fiema'u ha tokoni ke fai ki he 'enau ako mo honau 'ulungaanga." — ko e fakamatala 'a e faiako

Ke tonu ‘a hono fokotu’u

‘Oku ‘i ai ‘a e faingamālie henī ke toe fakakaukau’i fakapotopoto ange ‘a hono fakahoko e ngaahi ngāue ki he ako, ‘o kau ai ‘a e tokoni makehe; ke toe lahi ange ‘a e ngaahi ngāue mo e tokoni ‘e ala fakahoko ‘i he feitu’u mo e vāhenga kotoa pe. ‘E fiema’u leva ke fakahoko e ngaahi ngāue ni fakataha mo e komiuniti ke ‘ilo ‘a e ngaahi fiema’u, pea ke vahevahe atu ‘a e ngaahi naunau ‘e he ako, kura mo e ngaahi ako’anga makehe (residential schools), satellite units pea mo e ngaahi feitu’u ‘oku ako’i ai ‘a e fānau ‘oku nau fu’u faingata’a’ia ange; pea mo fakapapau’i ‘oku lahi ‘a e ngaahi founiga ke nau fili mei ai, pea mo e feitu’u ‘oku tuha mo e fiema’u ‘a e fānau mo e to’utupu mo ‘enau mātu’ā mo e whānau he feitu’u kotoa pe.

‘I he 2019 mo e 2020, ‘e fa’u ‘e he Ministry of Education ha fokotu’utu’u fakakaukau mo hano fakahoko ke fakatahataha’i ai ‘a e tokoni ako ‘i he National Education Growth Plan pea mo e ngāue ke fai ‘i he ngaahi va’ā ngāue kehekehe.

Ko e ako’anga (sensory schools) ‘o kau ai ‘a e ako ‘a e kakai tuli, ‘oku hoko ia ko e konga mahu’inga ‘o e ngāue ke fai ‘i he fonua ni kotoa. Te mau kei poupou’i ‘a e New Zealand Sign Language ‘i he fāmili ‘oku ‘i ai ha’ā nau fānau ‘oku tuli pea ‘i he ako. Pea ‘i he kaha’u, ko ‘emau taumu’ā ke fakalahi ‘a e immersion hubs kae lava ke toe tokolahī ange ‘a e fānau tuli te nau kau mai ki ai.

Ko e konga ‘o e fokotu’utu’u ke fakalelei’i ‘a e ngāue fakakātoa, ‘e vakai’i fakalelei ‘e he Ministry of Education ‘a e ngaahi poupou ‘oku ala ma’u ‘e he fānau pea mo e to’utupu ‘oku toe fu’u vivili ange ‘a ‘enau fiema’u tokoni makehe (‘o kau ai ‘a e Ongoing Resourcing Scheme pea mo e School High Health Needs Fund).

“Ko e ako ‘oku kakato ‘a hono fakanauau mo fakalele ‘oku ne lava ‘o to’o kotoa ‘a e ngaahi fakafe’atungia ‘o e feinga ako ‘a e fānau ‘oku ‘i ai ‘a honau vaivai’anga (disabled) ‘o hangē ko e anga hono vahevahe ‘o e faleako pe lokiako, fakahoko ‘o e ngaahi lēsoni, ko e tō’onga mo e ‘ulungaanga filifilimānako” — na’e ‘omai ia mei he Disabled Persons Assembly

Ko e hiki holo he lolotonga ‘a e ako pea mo e halanga fononga ‘i he ‘osi ‘a e ako

Ko e ngaahi fakamatala kuo ‘osi tānaki mai ‘oku ha ai ko e hiki holo ‘oku faingata’a’ia ai ‘a e fānau mo e to’utupu ‘oku nau fiema’u tokoni makehe. ‘Oku mau fiema’u ke tokoni’i lelei ‘a e fānau ako ke nau lava ‘o hiki pea ke fakasi’isi’i ‘a ‘enau ongo’i faingata’a’ia he liliu ‘oku ne fakatupu ki he fāmili mo e whānau kapau ‘i he hoko ha me’ā pehē. ‘Oku hoko eni ‘i he hiki mei he ako tokamu’ā ki he akoteu pe ko e hiki mei he kalasi ki he kalasi. ‘Oku ‘i ai ‘a e ni’ihī ‘o hangē ko kinautolu ‘oku autistic, te nau fiema’u e tokoni pehē ni. ‘E fiema’u ‘a e tokoni ‘a e kau Learning Support Coordinators ‘i he hoko ‘a e hiki pehē ni.

Kapau ‘e motuhia ‘a e tokoni’i ‘o e fānau ‘i he ‘enau hiki mei he ako tokamu’ā ki he akoteu, ‘e fakautuutu ange ai ‘a e faingata’a’ia ‘a e fānau ni mo honau fāmili ‘i he taimi ‘oku fai ai ha hiki. Te

mau feinga'i ke punipuni ha nounou 'e hoko 'i he tokoni pea mo hono fakapa'anga ke 'oua na'a motuhia. 'E vakai'i 'e he Ministry of Education pe 'e fēfē 'a hono 'ave 'o e fakamatala'i 'o e ako 'a e tokotaha 'oku hiki, ke toe maau mo kakato ange ai 'a 'ene hiki.

'Oku fiema'u 'e he Ministry of Education ke lava 'o ma'u 'e he fānau na'e tokoni'i 'i he ngaahi kolisi 'a e tokoni tatau 'i ha'a nau hiki atu ke hoko 'a 'enau ako 'i ha ako ngāue pe ko e ma'u ha'a nau ngāue. 'Oku kau mai ki he tokoni ko ia 'a e: fa'u 'o ha halangafononga taautaha ki he ako pe ko ha ngāue, fakahinohino pea mo ha tāsipinga (role modelling), fa'u 'o ha taumu'a ngāue mo ha ngāue fakaangaanga pea ke fakafehokotaki 'a e 'apiako mo ha ngaahi ngāue'anga.

'Oku fiema'u 'e he Ministry of Education ke fa'u ha ngaahi halangafononga 'oku ofe'ingofua ke malava ai 'a e fānau ako mo e to'utupu Māori mo e Pasifika 'oku nau fiema'u ha tokoni makehe ki he 'enau ako, 'o a'usia 'enau taumu'a ako.

"'Oku mau 'ilo 'a e mahu'inga 'o e taimi 'oku hiki ai 'a e fānau 'i he 'enau ako – ko e hiki mei he ako tokamu'a, mei he akoteu ki he ako lotoloto pea ki he kolisi mo hiki atu ai pe he 'osi 'a e ako. Ko e taimi kotoa pe 'oku fai ai ha hiki, 'oku 'i ai 'a e faingata'a'ia 'e ala hoko, pea 'oku matu'aki mahu'inga ke nau ma'u kotoa 'a e ngaahi tokoni 'oku totonu ke nau ma'u 'o kau ai 'a e taimi 'o e hiki" — o e fakahā ia mei he Barnardos

KO E FAKALAHİ MAI (ANNEX) 1: Ko e to'o me'a lalahi 'o e ngaahi tali na'e ma'u mei he ngaahi femahino'aki

'I Sepitema 2018, na'e tufaki ai 'a e palani fakaangaanga – draft Disability and Learning Support Action Plan. Ko e visone 'a e palani - ke fakalelei'i 'a e founa 'oku fai'aki 'a hono tokoni'i 'o e ako ke ne fakamahu'inga'i 'a e tokotaha ako mo e to'utupu kotoa pe 'oku nau fiema'u ha tokoni makehe, pea ke hokohoko 'a hono tokoni'i kinautolu ke a'usia 'enau taumu'a pea ke nau nonga mo fiemālie foki.

Na'e 'ave holo he fonua ni 'a e draft Action Plan ke fai ha alelea mo ha tali ki ai 'a e kakai pea tānaki mei ai 'e he Ministry of Education ha ngaahi tali mei he toko 893 na'a nau kau ki he savea pea mo 'enau fokotu'u fakakaukau na'e 'omai. Ko e lipooti Analysis of Feedback, na'e 'oatu ai 'a e ngaahi tefito'i kaveinga mo e 'uuni fakakaukau na'e hā mai mei he fakamatala na'e ma'u, pea na'a mau fakamā'opo'opo ia 'o fakatatau ki he kaveinga takitaha 'oku hā atu 'i he draft Action Plan.

Ko hono fakanounou pe eni 'o e ngaahi tali na'a mau 'osi ma'u.

Ko e ngaahi tefito'i kaveinga

Ko e tokolahi 'o kinautolu na'e 'omai 'enau fokotu'u fakakaukau, na'a nau tali lelei 'a e fokotu'utu'u 'o e Action Plan fakaangaanga, 'i he 'enau 'ilo ko e fononga atu ia ke lava 'o kau fakakatoa 'a e kakai 'i hono fakakaukau'i 'o e ako 'i Nu'usila ni. Ko e tokolahi na'a nau fokotu'u mai ke lava 'e he Action Plan 'o fakasu'isi'i 'a e filifilimānako 'oku fai ki he fānau ako 'oku 'i ai honau vaivai'anga pea/pe 'oku nau fiema'u ha tokoni makehe ki he 'enau feinga ako.

Na'e hā mai mo e hoha'a ki he fehokotaki vāofi 'a e founa ngali filifilimānako pea mo e ngali li'ekina 'o e fānau mo e to'utupu 'oku nau fiema'u ha tokoni makehe ki he 'enau ako. Ko e me'a na'e fakamahino 'e he ni'ihi ko e tōnounou 'a e founa ngāue 'o e lolotonga ni, ke fakahoko 'a e ngaahi fiema'u tokoni 'a e kakai Maori mo e Pasifika foki. Na'e hangē na'e 'asi mai ha sio ia ko e draft Action Plan – pea mo hono fakalele 'o e ako – 'oku 'ikai hā mei ai 'oku fakataumu'a ia ke fakalelei'i 'a e ola 'o e ako 'o tautaufito ki he ako 'a e tamariki mo e rangatahi Maori. Na'e fiema'u 'e he kakai ke toe lahi ange 'a e naunau faka-Maori 'oku fai'aki 'a e tokoni pea mo e tokoni 'oku fakahoko, 'o nau pehē ko e draft Action Plan ko e faingamālie ia ke ngāue'aki 'e he Ministry of Education 'a e Te Ao Maori mo 'e ne fakahinohino ki he kakai 'oku 'i ai 'a honau vaivai'anga. Na'e hā mai mo e fu'u fiema'u ke 'oua na'a hoko 'a e draft Action Plan ko ha fakangalingali pe.

Na'e toe fakatokanga'i foki 'e he kakai, 'a e tokosi'i fau ha kau mataotao mo ha kau poupou Maori 'i he feinga tokoni makehe ma'ae fānau 'oku hoko ha faingata'a'ia 'i he 'enau feinga ako, 'o nau kole ha pa'anga ke ako'i 'aki kinautolu 'o nau pehē ko 'enau fānau ko ia 'oku nau ako mei ha kau faiako 'oku nau taukei mo 'ilo 'a e matauranga , na'a nau pehē 'oku mahino mei ai 'a e lelei ange 'a hono ola.

Na'e fakahā mai 'e he ni'ihi 'a e faingata'a'ia 'a e fānau ako 'oku tuli pea mo e kau ako he lea English ke nau lava 'o ako 'i he 'apiako ofi taha ki honau 'api.

Taumu'a Mahu'inga 1: Fakalelei'i 'a e founiga 'oku vakai'i pe sivi'i 'aki 'a e fānau ke 'ilo pe 'oku fiema'u/tonu ke tokoni'i kinautolu⁷

Ko e taha ia e me'a na'e tu'o lahi 'a hono 'ohake 'i he ngaahi tali na'e ma'u, ko hono vakai'i fakalelei (assessment) pea mo e sivi (screening). Na'e tokolahi 'a hono poupou'i 'a e fiema'u ke fai ha sivi faka'aufuli pea na'a nau pehē ko e sivi kei iiki 'a e fānau ko e founiga faka'ehi'ehi mo lelei ia. Kaekehe na'a nau fakafehu'ia foki 'a e tūkunga 'o e tokoni na'e lava ke ma'u hili 'a hono fai 'o e sivi, pea na'e lahi 'a e fefaikehekehe'aki 'i he ta'u motu'a 'oku totonu ke toki fai ai ha sivi 'o e fānau ki ha fa'ahinga fiema'u fakaako.

Taumu'a Mahu'inga 2: Fakalahi 'a e ngaahi tokoni kehekehe ma'ae fānau mo e to'utupu 'oku nau fiema'u ia ki he 'enau feinga ako

Na'e tali lelei 'a e fakakaukau koia ke 'i ai ha kau ngāue LSC. Na'e ha mahino mai mei he savea, ko e fika 2 ia 'i he ngaahi me'a na'e fu'u fiema'u 'aupito ke fakahoko pea na'e lave ki he ngaahi lakanga fo'ou ni 'a e pēseti 'e 35 'o kinautolu na'a nau tali e fehu'i 'i he savea. Na'e fu'u fiema'u 'aupito 'e he tokolahi 'a hono fokotu'u 'o e kau ngāue ni 'i he ako'anga mo e kura ka na'a nau fie'ilo pe 'oku fakapa'anga fēfē 'a e lakanga ni pea fēfē mo hono tufotufa. Na'e 'i ai 'a e ni'ihi na'a nau pehē 'oku fiema'u mo ha fa'ahinga lakanga pehē ni 'i he ako tokamu'a.

Ko e fiema'u na'e fika 'uluaki 'i he savea na'e fai fakataha mo hono fokotu'u 'o e Action Plan fakaangaanga, ko e fiema'u 'a e tokoni ke fakahoko ia 'i ha founiga 'oku ofe'ingofua mo fakataumu'a taha (targeted). Na'e 'i ai 'a e tokolahi na'a nau pehē, 'e sai ange 'a hono poupou'i 'o e fānau ako 'oku 'ikai ke fu'u lahi fēfē fau 'a honau vaivai'anga, kapau 'e faka'atā 'e he Ministry of Education ke faingofua ange 'a e kau mai ki he Ongoing Resourcing Scheme (ORS) pe ko ha fokotu'u ha polokalama fo'ou mo makehe mei ai.

Pea na'e tokolahi mo kinautolu na'a nau tokanga lahi ke kamata'i 'a e tokoni 'i he kei iiki 'a e fānau. Na'e mahu'inga'ia 'a e ni'ihi 'i he kamata'i kei iiki 'a e tokoni he 'e lava ke hao atu ai 'o 'ikai ke uesia 'a e fānau ako 'oku nau fiema'u e ngaahi tokoni makehe. Na'e hā mai mo e felotoi 'a e tokolahi "ko e sai taha ke kamata kei iiki" pea na'e pehē 'e he tokolahi ko e Action Plan ko'eni na'e totonu ke fakakau mai ki ai mo ha tokoni 'i he ngaahi ako'anga tokamu'a.

Ko hono fakatonutonu ha ta'efemahino'aki (dispute resolution), na'e 'ikai ko ha me'a ia na'e fai ha fu'u hoha'a lahi ki ai, ka na'e hā mai 'oku mahu'inga ia 'o kapau 'e fiema'u ke lele lelei mo potupotumalie 'a e ola 'o hono fakalelei 'o e ako.

⁷ Ko e draft Action Plan 'oku 'i ai 'a e Taumu'a Mahu'inga ai 'e 4.

Ko kinautolu na'a nau tokanga mai ki hono fakalelei'i 'a e ako ma'ae fānau 'e ala motuhia 'enau ako, na'a nau fakamamafa'i 'a e mahu'inga 'o ha fa'ahinga ako keheange ma'a kinautolu (alternative education), ko ha feitu'u makehe ke nau ngāue'aki pe 'alu ki ai 'o fai ha ngaahi ngāue fakaako, pea ke tokoni ange mo e va'a ngāue 'oku nau tokanga'i 'a e ma'uako 'a e fānau (attendance service).

Na'e to e 'ohake foki mo e ngaahi faingata'a 'oku ala hoko 'i he taimi 'oku hiki ai 'a e fānau ako 'oku ngali motuhia 'enau ako, pea mo kinautolu 'oku fiema'u tokoni 'i he 'enau kei iiki. Ko e taha 'o e me'a lahi na'e fai e hoha'a ki ai 'a e mātu'a mo e kau faiako, ko e hā mai 'a e fu'u faikehekehe 'o e pa'anga 'oku vahe'i ki he ako tokamu'a 'i hono fakatatau mo e akoteu, pea pehē foki mo e ngali si'i 'a e tokoni'i 'o e fānau ako fiema'u tokoni makehe 'i he 'enau hiki mei he ako he kolisi ki he ako 'oku toe ma'olunga ange, ko ha ako ngāue pe ko 'enau hiki atu 'o ma'u ngāue. Na'e lahi mo e ngaahi fokotu'u kehekehe ke ngāue'aki 'a e Action Plan ke fakalelei'i 'a e tokoni he taimi 'oku hiki ai 'a e fānau mei he kalasi ki he kalasi pe ko e hiki mei he ako'anga ki ha ako'anga kehe.

Na'e fiema'u 'e he ni'ihia ke nau sio 'oku toe fengāue'aki vāofi ange 'a e ngaahi fāmili, whānau, kau faiako, kau faiako tokoni, va'a ngāue 'a e kau mataotao pea mo e ngaahi va'a ngāue ako kehe pe 'i hono fakalelei'i 'a e tokoni'i makehe 'oku fokotu'u ke fai. Na'e tali loto māfana foki 'e he tokolahia 'a e fokotu'u ko ia ke toe fengāue'aki vāofi ange 'a e Ministry of Health pea mo e Ministry of Education, pea na'a nau uki foki 'a e Ministry of Education ke nau toe fengāue'aki vāofi ange pea mo ha ngaahi va'a ngāue kehe 'a e pule'anga (tautefito ki he Oranga Tamariki).

Taumu'a Mahu'inga 3: Fakalelei'i 'a e founiga 'oku fakahoko ai 'e he Ministry of Education ha ngāue

Ko e ongo me'a mahu'inga 'e ua - 'a e tokoni makehe pea mo e kau ngāue faiako – ke hoko ia ko e fakama'unga 'o e ngaahi fokotu'utu'u 'i he Action Plan. Meimeiko e vaeua 'o e ngaahi tali na'e 'omai, na'e 'i ai 'enau lave ki he kau ngaue 'oku nau faifatongia 'i he ako. Na'a nau hoha'a ki he fu'u tokosi'i fau 'a e kau ngāue he 'e iku 'o 'ikai maa'usia 'a e ngaahi taumu'a ma'ongo'onga 'o e draft Action Plan, pea ko e tokolahia na'a nau fiema'u ke to e lelei ange 'a hono teuteu'i kinautolu – 'o kau ai 'a e Initial Teacher Education (ITE) pea mo e Professional Learning and Development (PLD)

– ma'ae kau faiako angamaheni pea mo kinautolu 'oku teu'i ke nau tokoni'i 'a e kau fiema'u tokoni makehe.

Na'e fiema'u 'e he mātu'a mo e kau faiako ke toe ma'ungofua ange 'a e ngaahi fakahinohino ki he ngaahi fiema'u tokoni makehe ki he ako 'a e fānau.

Taumu'a Mahu'inga 4: Fakapapau'i 'oku fakanaunau lahi mo fe'unga lelei 'a e tokoni pea mo hono fakahoko

Lahi mo e hoha'a pe 'e lava 'a hono fakapa'anga 'o e draft Action Plan. Ko e pēseti 'e 29 na'a nau lave ki hono fakapa'anga 'o e tokoni 'oku fiema'u koe'uh i ko e fuoloa 'a e tali ke ma'u ha tokoni mei he kau mataotao pea ke nau a'usia 'a e naunau ko ia 'o hangē ko e tokoni 'aki 'a e tekinolosia fo'ou 'o hangē ko e me'angāue 'o e 'itaneti mo e komipiuta. Na'e fakaanga'i lahi 'e he ni'ihi 'a e foun ga fakapa'anga koe capped funding pea na'a nau tui 'oku totonu ke fakapa'anga ia 'o fakatuha ia ki he tokolahi mo e fetō'aki 'i he tohikakai.

Na'e 'i ai mo e ni'ihi na'a nau lave ki he foun ga ke fakalelei'i 'aki 'a ekau ngāue 'oku nau fengāue'aki vāofi ke fakahoko 'a e ngaahi tokoni. 'Oku hā ai 'a e fiema'u ke toe potupotutatau 'a hono tokanga'i 'o e ngaahi ako'anga angamaheni, ako'anga makehe ma'ae fānau fiema'u tokoni pea mo e 'iuniti satelaite (satellite units). Neongo na'e 'i ai 'a e ni'ihi na'a nau pehē ko hono ako'i kehe 'o e fānau fiema'u tokoni 'oku fakamavahevahe 'a hono foun ga, na'e pehē foki 'e he ni'ihi ia 'oku tonu pe ke 'i ai ha faingamālie 'o kinautolu fiema'u tokoni ke nau ako 'i ha feitu'u 'oku vahe'i ma'a kinautolu.

Ka ko e me'a na'e hu'ufataha ki ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u, ke fengāue'aki vāofi ange 'a e kau ngāue 'oku nau fakahoko 'a e tokoni'i 'o e ako, koe'uh i ke ma'u 'e he tokotaha ako kotoa pe 'a e faingamālie ke nau a'usia mo lava'i ha 'ola 'oku lelei.

Ko e toenga 'o e ngaahi fokotu'utu'u kehe na'e 'asi kotoa hake mo ia.

Na'e 'i ai 'a e ngaahi lau ki hono fakakau 'e he Ministry of Education 'a e kau ngāue tokoni ki he ako 'i he 'enau Education Workforce Strategy. Na'e pehē 'e he ni'ihi 'e toki lava 'o fakakakato 'a e ngaahi tokoni kotoa ma'ae fānau fiema'u tokoni 'i he ngaahi ako'anga tokamu'a pea mo e toenga 'o e ngaahi 'apiako, kapau 'e lava ke ako'i lelei ange mo fakanaunau 'a e kau ngāue kuo fokotu'u ke nau fakahoko 'a e ngāue ko ia.

Na'e poupou malohi 'a e ni'ihi ki he Child Wellbeing Strategy fo'ou, 'o pehē 'e he tokolahi 'oku fiema'u ke toe fakalelei'i 'a e tokoni ki he mo'ui faka'atamai lelei (mental health) pea mo e faka'ehi'ehi mei he houtamaki. Na'e 'i ai 'a e faka'amu ke fai ha sio fakalukufua ki hono fai 'o e ngaahi ngafa ke toe mo'ui nonga mo fiemālie ange 'a kinautolu fiema'u tokoni, 'o fakatatau ki he taumu'a 'oku hā 'i he Te Ao Maori.

Ko e kotoa mo e kakato 'o e Summary of Analysis of Engagement Feedback 'e ma'u ia 'i he:

<https://conversation.education.govt.nz/conversations/learning-support-action-plan>